

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΘΕΡΜΗΣ
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1987

A. B. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

1. Σύνοψη της νεολιθικής έρευνας στη Μακεδονία και την ευρύτερή της περιοχή

Οι νεολιθικές έρευνες στη Μακεδονία θα μπορούσαν, σύμφωνα με το ανασκαφικό έργο και τις δημοσιεύσεις των τελευταίων ετών, να διαγραφούν ως εξής:

Στην Ανατολική Μακεδονία συνεχίζεται η ανασκαφή της Γαλλικής Σχολής στο Ντικιλί Τας και προωθείται η δημοσίευση της πρώτης μεγάλης περιόδου των ανασκαφών. Έχει κυκλοφορήσει ο πρώτος τόμος από την ανασκαφή των Σιταγρών (Renfrew 1986 και Γραμμένος 1988) και έχει κατατεθεί για δημοσίευση η ανασκαφή της Δήμητρας (Γραμμένος 1987, Appendix I και II). Στην Κεντρική Μακεδονία έχει δημοσιευθεί η ανασκαφή των δύο τομών (I και II) στον οικισμό των Βασιλικών (Γραμμένος 1984).

Παρ' όλην αυτή τη δραστηριότητα, στην οποία θα πρέπει να προστεθεί και η παρούσα ανασκαφή, η νεολιθική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα έχει καθυστερήσει σημαντικά, από ελληνικής πλευράς τουλάχιστο, για λόγους που δεν είναι του παρόντος, και δεν φαίνεται ακόμη και σήμερα να έχει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της. Η πρόσφατη αύξηση του ανασκαφικού έργου στη Μακεδονία-Θράκη έχει αφήσει, σε γενικές γραμμές, «εκτός νυμφώνος» την προϊστορική έρευνα, ακόμη και την καθαρά ανασκαφική, πόσο μάλλον, την «διεπιστημονική», αυτήν δηλαδή που άσκησαν Ξένες Σχολές ήδη από τη δεκαετία του '60.

Σε πάρα πολύ γενικές γραμμές και με βάση την ως τώρα συζήτηση που έχει γίνει για τα διάφορα νεολιθικά θέματα, έχουν διαγραφεί τα εξής συμπεράσματα:

Με βάση διάφορα κριτήρια, θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν ομάδες από οικισμούς που παρουσιάζουν πολιτιστική ομοιογένεια. Αυτό δεν σημαίνει ότι καταργείται η ιδιαιτερότητα κάθε οικισμού ή η αμοιβαιότητα μεταξύ των οικισμών σε ό,τι γενικά αποκαλείται ανταλλαγές. Η αμοιβαιότητα αυτή διατηρεί μία κατάσταση ισορροπίας, με τη συστηματική έννοια του όρου.

Οι οικισμοί είναι μικροί σε έκταση, δηλαδή όχι μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα, αλλά υπάρχουν και οικισμοί με τεράστια έκταση οικισμένη ταυτοχρόνως, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, και όχι τμηματικά. Παρουσιάζεται δηλαδή και στη Μακεδονία το φαινόμενο του «πρωτοουρμανισμού», χαρακτηριστικά του οποίου είναι η εμφάνιση ιδεογραμμάτων (όχι ακόμη στη Μακεδονία), οι μεταλλουργικές δραστηριότητες, η συγκέντρωση μεγάλου πληθυσμού σε μερικούς οικισμούς (χωρίς αυτό να σημαίνει ιεραρχική οργάνωση, κατάργηση δηλαδή της αρχής της αμοιβαιότητας, ή ανωμαλία στην ανταλλαγή των κάθε είδους περισσευμάτων) κ.λ. Συνέπεια αυτών των συμπερασμάτων, που φαίνεται να έχουν ευρύτερη ισχύ, σε όλη δηλαδή τη Βαλκανική, είναι η αναθεώρηση, κατά κάποιο τρόπο, της αρχής «ex Oriente lux» (Evans-Rasson 1984).

Τέλος, σχετικά με το χρονολογικό πρόβλημα: επιβεβαιώνεται και στην Κεντρική Μακεδονία (προϊστορικός οικισμός Βασιλικά C, τομή II) η χρονική εξίσωση της φάσης Vinča A με την αρχή της Νεότερης Νεολιθικής (NN).

2. Στόχοι της ανασκαφής του νεολιθικού οικισμού της Θέρμης Β

Με τις ως τώρα νεολιθικές ανασκαφικές έρευνες ένα ικανοποιητικό ποσό από δεδομένα κάθε είδους έχουν συγκεντρωθεί και σχετικά μελετηθεί. Το τεράστιο κενό, και το κενό αυτό δεν περιορίζεται μόνο στη νεολιθική, αλλά, λιγότερο βέβαια, και στην εποχή του χαλκού, είναι η έρευνα μεγάλων οικιστικών συνόλων, αν θα ήταν δυνατό ολόκληρου οικισμού. Γι' αυτό στον προϊστορικό οικισμό της Θέρμης Β ανοίχτηκαν πολλές τομές, χωρίς βεβαίως να υπάρχει η ψευδαίσθηση ότι και στο ελάχιστο θα μπορούσε να καλυφθεί το κενό αυτό. Αυτό θα μπορούσε να γίνει, όταν θα άλλαζε άρδην η αντιμετώπιση της προϊστορικής έρευνας από κάθε άποψη. Απλώς η οριζόντια ανασκαμμένη έκταση είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνη των απλών δοκιμαστικών-στρωματογραφικών τομών και η εικόνα λιγότερο, ίσως, αποσπασματική από των άλλων ανασκαφών. Πάντως ο μακροπρόθεσμος, έστω, στόχος της ανασκαφής μεγάλων οριζοντίων εκτάσεων είναι, εκτός από την προσέγγιση καθαρά οικιστικών θεμάτων (διάταξη οικημάτων, χρήση οικημάτων, χρήση των χώρων των οικημάτων, αραιοκατοίκηση ή όχι κ.λ.) και η προσέγγιση, πιο συστηματική, και του προβλήματος της ταυτόχρονης ή όχι κατοίκησης του οικισμού. Και ο οικισμός της Θέρμης ανήκει στην κατηγορία των μεγάλων σε έκταση οικισμών όπως η Τούμπα στην Ανατολική Μακεδονία, η Αρέθουσα, ο Ακροπόταμος, τα Βασιλικά, η Αγία Παρασκευή Γαλάτιστας κ.λ. στην Κεντρική Μακεδονία.

Αλλά, εκτός από αυτό, η έρευνα μεγάλης οριζόντιας έκτασης θα ήταν αναπόφευκτο να συνδυασθεί με την εξέλιξη και τον επαναπροσδιορισμό της αρχαιολογικής θεωρίας. Αν με τη διενέργεια μικρών στρωματογραφικών τομών προωθείται η μελέτη, δειγματοληπτικά και στατιστικά τουλάχιστο, των διαφόρων υλικών και ενμέρει καλύπτονται οι παλαιοοικονομικοί, ιδιαίτερα, στόχοι έτσι όπως προσδιορίστηκαν στη δεκαετία '70, ή συμπεράσματα ανάλογα με αυτά που διατυπώθηκαν αμέσως προηγουμένως, δεν καλύπτονται, αντίθετα, στόχοι της νεότερης έρευνας. Αν π.χ. η ανασκαφή των Σιταγρών συνεχιζόταν στις μέρες μας, είναι σίγουρο ότι θα είχε άλλους ή, καλύτερα, και άλλους στόχους (Renfrew 1986). Τους στόχους αυτούς δεν θα μπορούσε βέβαια κανείς εύκολα να προσδιορίσει. Έχοντας ωστόσο υπόψη το μεθοδολογικό και θεωρητικό «δράμα» της σύγχρονης αρχαιολογίας, προσαρμοσμένο μάλιστα στη βαλκανική έρευνα, νομίζω ότι *σε πρώτη φάση* θα μπορούσε να τους καλύψει η προβληματική μιας νέας ανασκαφής που άρχισε ιδίως στο Ορονο της Γιουγκοσλαβίας που βρίσκεται στη Βοϊβοντίνα, αμέσως Β από το Δούναβη, και στο Selevac και Gomolava (Tringham κ.ά., 1985) στην ίδια περιοχή, Ν από το Δούναβη. Η θεματολογία, εξάλλου, των στόχων αυτών δεν είναι άσχετη, κάθε άλλο μάλιστα, με όσα με απασχόλησαν σε πρόσφατη σύνθεσή μου (Γραμμένος 1987), αλλά βέβαια καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα, το οποίο λαμβάνει υπόψη του την αμερικανική ανθρωπολογική και αρχαιολογική εμπειρία και την ανασκαφική εμπειρία από έναν πολιτισμό, τον πολιτισμό Vinča, στον οποίο υπάγεται η περιοχή που μας ενδιαφέρει. Θα αναφέρουμε λοιπόν τους στόχους της ανασκαφής του Ορονο και θα θεωρήσουμε ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή να μην αποτελέσουν, στόχους της ανασκαφής στη Θέρμη Β (Tringham κ.ά. 1985, 427 κ.ε.). Πρώτος στόχος, η διαπίστωση της διαδικασίας με την οποία ο πολιτισμός και η οικονομία βόρεια από το Δούναβη μετασχημάτισε την παραγωγή των τροφών και την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών σε ένα επιτυχημένο λειτουργικά και παραγωγικό σύστημα.

Δεύτερος στόχος, η διαπίστωση της σχέσης της συνεχούς αύξησης της σταθερότητας της μόνιμης εγκατάστασης ως προς την πτώση της κινητικότητας από οικισμό σε οικισμό. Αυτό σημαίνει την εξακρίβωση της διάρκειας των οικιών, τους τρόπους της αντικατάστασής τους και της διαμόρφωσης των αρχαιολογικών αποθέσεων και τη σχέση της κοινωνίας με τον περιβάλλοντα χώρο.

Τρίτος στόχος, η έρευνα που αφορά την εμφάνιση της οικογένειας-νοικοκυριού (household) ως προταρχικής ενότητας για την οικονομική και κοινωνική οργάνωση του οικισμού.

Και οι τρεις αυτοί στόχοι, πραγματικά, αιωρούνται στη νεολιθική

έρευνα των τελευταίων ετών, και θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμο να ενταχθούν στην έρευνα της Θέρμης και της ευρύτερης περιοχής με μόνη επιφύλαξη, ίσως τον πρώτο, αφού, για να συζητηθεί, θα έπρεπε να ανασκαφούν και στρώματα αρχαιότερα και από τη ΜΝ ΙΙΙ (Βασιλικά Ι, Γραμμένος 1984), κάτι που φαίνεται ότι υπόσχεται το Ορονο, αλλά κάτι που δεν υπόσχεται μάλλον η Θέρμη Β τόσο με βάση τα δεδομένα του 1987, όσο και με τα επιφανειακά δεδομένα. Θέση που με βάση τα επιφανειακά δεδομένα υπάρχει το βάσιμο ενδεχόμενο να έχει και μέρος ή όλο το φάσμα της ΜΝ είναι η Μεσημεριάτικη Τούμπα (Γραμμένος 1984, κατάλογος θέσεων αρ. 6, σ. 182) και αυτός είναι ένας από τους λόγους που στο εγγύς μέλλον θα επιχειρηθεί, αν μη τι άλλο, μία στρωματογραφική τομή στον οικισμό αυτό.

Αυτονόητοι βέβαια στόχοι θα πρέπει να θεωρηθούν:

α. Η συγκριτική επανεξέταση διαφόρων νεολιθικών θεμάτων έτσι όπως πρόσφατα έχουν συζητηθεί (Γραμμένος 1987).

β. Η χρήση γεωλογικών μεθόδων για την εξέταση του είδους και της έκτασης των επιχώσεων σε όλη την έκταση του οικισμού.

γ. Γεωαρχαιολογική μελέτη της περιοχής.

3. Η ανασκαφή

α. *Όρια οικισμού και αρχαιότητες περιοχής Θέρμης.* Ο σύγχρονος οικισμός της Θέρμης βρίσκεται μερικά χλμ. Α από τη Θεσσαλονίκη και αυτός ο λόγος είναι η αιτία για την αλματώδη ανάπτυξη της οικιστικής δραστηριότητας στον οικισμό. Κατά το 1987 και στο πλαίσιο της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (Ε.Π.Α.) είχε τεθεί θέμα για την επέκταση του οικισμού προς Β. Με αφορμή την εξέταση της εκσκαφής θεμελίων οικοδομής (υπ' αριθ. 464 αγροτεμάχιο, Σχ. 1) εντοπίστηκε ο οικισμός με αποτέλεσμα (1) τον προγραμματισμό ανασκαφικής έρευνας μέσα στο 1987 τόσο στο αγροτεμάχιο αυτό όσο και στο διπλανό, για το οποίο επίσης εκκρεμούσε αίτηση για την ανέγερση οικοδομής, και (2) τον αποκλεισμό όλου του χώρου από τα όρια της επέκτασης του οικισμού (Ε.Π.Α.) και τον καθορισμό του ως «αρχαιολογικού πάρκου», όταν διαπιστώθηκε ότι οι επιχώσεις του οικισμού έχουν μεγάλο ύψος και δεν είναι δυνατή η αποδέσμευση των αγροτεμαχίων ύστερα από ανασκαφική έρευνα. Στην αρχή τα όρια του οικισμού ορίστηκαν με μεγάλη ελαστικότητα, αργότερα όμως και ενόψει της τελικής πρότασης στο Τοπικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο περιορίστηκαν πολύ για τους εξής λόγους: α. Ύστερα από ακριβέστερες επιφανειακές παρατηρήσεις. β. Ύστερα από παρακολούθηση εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οι-

κοδομών προς τα Β όρια του οικισμού και ιδιαίτερα προς τα Δ και ΝΔ, όπου στις ανασκαφικές τομές δεν εντοπίστηκαν επιχώσεις. Έτσι τα όρια του οικισμού συρρικνώθηκαν κατά πολύ, δεν είναι όμως λιγότερα από 100 στρέμματα και ίσως στο μέλλον συρρικνωθούν ακόμη περισσότερο, οπωσδήποτε όμως δεν θα πάνσουν να αποτελούν όρια ασφαλείας. Ο εντοπισμός του οικισμού αυτού υπήρξε ανέλπιστος για τους εξής δύο λόγους: 1. Υπάρχει ήδη οικισμός στην περιοχή, γνωστός από τις αρχές του αιώνα, στον οποίο εντοπίζεται και νεολιθική κεραμική. Είναι η Τούμπα Θέρμης, τώρα Α (Γραμμένος 1984, αρ. 19, σ. 189 και εδώ σχ. 1). 2. Η ανεύρεση επιφανειακής κεραμικής στα όρια του οικισμού Θέρμης Β είναι πολύ δύσκολη και ο οικισμός θα είχε εντοπισθεί μόνο με τη διενέργεια «εντατικής» επιφανειακής έρευνας. Αυτό συμβαίνει, γιατί στην περίπτωση του οικισμού αυτού τις επιχώσεις έχει καλύψει επίχωση με αρκετή πρόσμιξη από το αργιλώδες έδαφος της γύρω περιοχής, πράγμα που δεν συμβαίνει π.χ. στον οικισμό Βασιλικά C. Πολύ πιθανό και καθόλου παράξενο θα ήταν, οι οικισμοί Θέρμη Α και Θέρμη Β να αποτελούν έναν οικισμό, τα όρια του οποίου, σύμφωνα με γνωστές πια διαδικασίες στην προϊστορία της Μακεδονίας (Ανδρέου-Κωτσάκης 1986) περιορίστηκαν κατά την εποχή του χαλκού στα όρια της τούμπας, η οποία και αναπτύχθηκε καθ' ύψος. Τον ενιαίο, μάλλον, αυτόν οικισμό, η κατοίκηση στον οποίο φθάνει μέχρι και τη μυκηναϊκή περίοδο, φαίνεται ότι ακολούθησε η κατοίκηση στον πευκόφυτο λόφο, ο οποίος δεσπόζει στα προς Β όρια του σημερινού οικισμού, γεγονός που έχει εντοπισθεί ύστερα από ανασκαφική έρευνα. Στον οικισμό αυτό υπάρχει συνεχής, ως φαίνεται, κατοίκηση μέχρι και το τέλος της ελληνιστικής εποχής, μέρος του υστεροαρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου του εκτεινόταν ΝΔ, ενώ ελληνιστικοί τάφοι έχουν βρεθεί σποραδικά Δ και ΒΔ, δύο από τους οποίους ανασκάψαμε εμείς (βλ. εδώ σ. 278). Τα δεδομένα αυτά έχουν προκύψει με τον έλεγχο εκσκαφών για την ανέγερση οικοδομών.

Βρισκόμαστε δηλαδή σε ένα χώρο με πολιτιστική συνέχεια χιλιετιών, ο οποίος, αν λάβει κανείς υπόψη του τον οικοδομικό οργανισμό της περιοχής, παραμένει αλώβητος σχετικά.

β. Η ανασκαφή. Η ανασκαφή διάρκεσε από 3-8-1987 μέχρι 28-9-1987 και επικεφαλής των τομών ήταν οι αρχαιολόγοι Μαρία Παππά (τομή 464 I-II), Αναστασία Καρακασίδου (τομή 465 I-IV) και Χρύσα Τσιαγκούλη (τομή 464 III-IV) και τα έξοδα της ανασκαφής κάλυψαν οι επιχορηγήσεις των Μ.Ο.Π. Ακολούθησε η ίδια, σε γενικές γραμμές, μέθοδος που έχει ισχύσει ως τώρα (Γραμμένος 1987, Appendix I), με κάποιες μικροτροποποιήσεις ή βελτιώσεις, χωρίς όμως να κοσκινίζεται όλο το χώμα

της ανασκαφής. Κοσκινίστηκε μόνο το σύνολο ή μέρος από ανασκαφικές ενότητες (πάσσες) ύστερα από επιλογή με διάφορα κριτήρια, με νεροκόσκινο και με στόχο βέβαια την ανεύρεση παλαιοβοτανολογικού υλικού. Το νεροκόσκινο είναι ίδιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στην ανασκαφή του οικισμού της Δήμητρας Σερρών (Γραμμένος 1987, Appendix I). Τη μελέτη των αρχιτεκτονικών λειψάνων έχει αναλάβει η Μαρία Παππά, στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της (Αρχαιολογικό Τμήμα Α.Π.Θ.). Τη μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού έχει αναλάβει η Ευτυχία Γιαννούλη στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της (Τμήμα της Αρχαιολογίας του Cambridge). Τη μελέτη των εργαλείων η Κατερίνα Σκουρτοπούλου στο πλαίσιο μεταπτυχιακής της εργασίας (Αρχαιολογικό Τμήμα του Α.Π.Θ.). Είναι σίγουρο ότι στο μέλλον θα προστεθούν και άλλοι συνεργάτες. Ήδη οι λιθοτεχνίες από την ανασκαφή των Βασιλικών μελετώνται (μεταπτυχιακή εργασία στο Αρχαιολογικό Τμήμα του Α.Π.Θ.) από τη Μαρία Κυριακίδου και βέβαια αποτελούν ένα πολύτιμο συγκριτικό υλικό για τη Θέρμη, όπως επίσης και το αρχαιοζωολογικό υλικό των Βασιλικών, συστηματικά πλέον, από την Ευτυχία Γιαννούλη.

γ. Προκαταρκτικές γεωαρχαιολογικές παρατηρήσεις. Ο οικισμός δεν είναι «επίπεδος» τελείως και έχει αρκετή υψομετρική διαφορά (δεν έχει γίνει ακόμη λεπτομερές τοπογραφικό), π.χ. από το επίπεδο του ασφαλτοστρωμένου δρόμου που περνάει μεταξύ Θέρμης Α και Β. Περιμετρικά ως προς τον οικισμό Θέρμη Β η διαφορά αυτή καλύφθηκε ενμέρει από επιχώσεις της διάβρωσης του γύρω εδάφους, το οποίο, σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του σχετικού φύλλου του γεωλογικού χάρτη του (IGME, αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από «Σειρά ερυθρών αργίλων» και ελάχιστα προς ΝΑ δηλαδή προς Ν της Θέρμης Α, από «Προσχώσεις κοιλάδων: αμμούχες άργιλοι». Αυτό τουλάχιστον έδειξαν οι δοκιμαστικές τομές που ήδη αναφέραμε για τον καθορισμό των προς Δ ορίων του οικισμού: δεν υπάρχουν σ' αυτές προϊστορικές επιχώσεις και η επιφάνειά τους βρίσκεται σχεδόν στο ίδιο ύψος με την επιφάνεια των τομών, στις οποίες έχει επιχώσεις με ύψος, λογικά, πάνω από 3 μ. Ήδη το ύψος τους στην τομή 464 Ι φθάνει και περνάει τα 2 μ. Όλη η επιφάνεια του οικισμού, όπως ήδη αναφέραμε, καλύπτεται με αρκετή πρόσμιξη από ερυθρές αργίλους, πράγμα που παρατηρήσαμε πρόσφατα και στην ανασκαφή που αποκάλυψε το θέρος του 1988 μέρος του υστεροαρχαϊκού-κλασικού νεκροταφείου του οικισμού των ιστορικών χρόνων, όπου είχαμε αμμούχες αργίλους, όπως αναφέραμε.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

Οι ανασκαφικές τομές

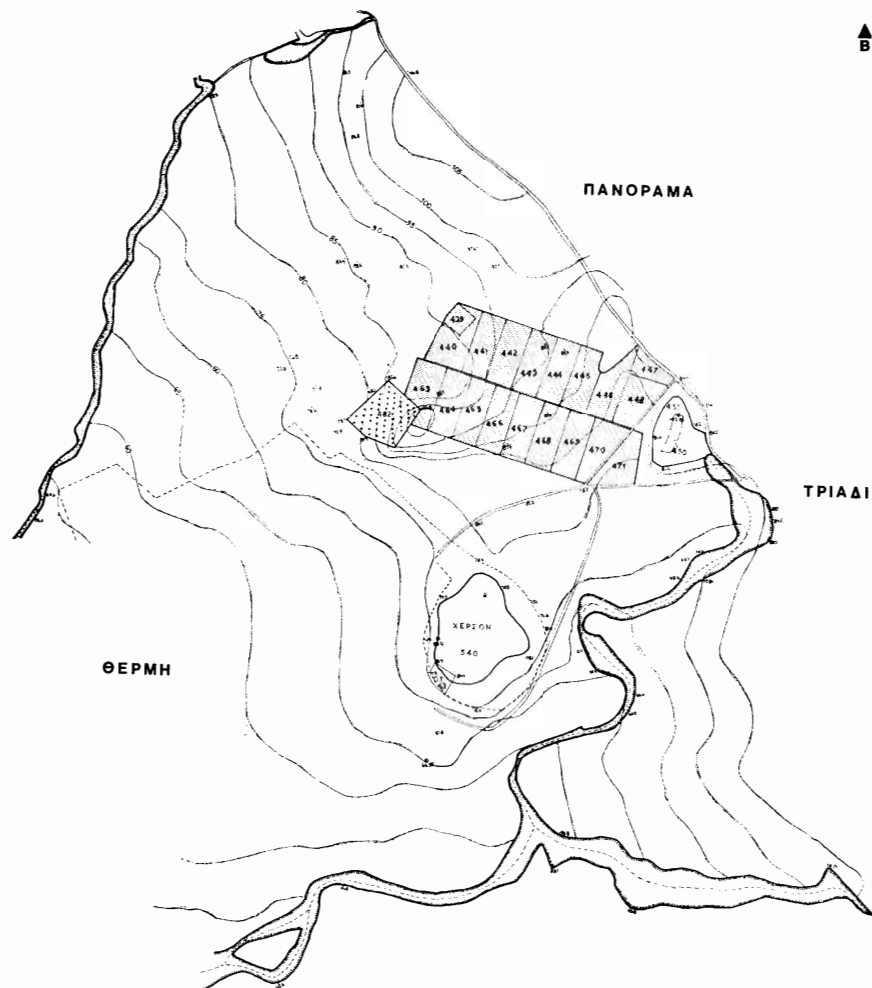
Ο σωστικός αρχικά χαρακτήρας της ανασκαφής καθόρισε και την επιλογή της διερευνώμενης έκτασης. Στις τομές που ανοίξαμε έγινε προσπάθεια να παρακολουθήσουμε παράλληλα την ακολουθία των στρωμάτων και την οριζόντια ανάπτυξη του οικισμού. Τα αποτελέσματα ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Η αρχαιολογική επίχωση ξεπέρασε στα βαθύτερα σημεία τα 2.50 μ. χωρίς να έχουν εντοπισθεί τα φυσικά στρώματα.

Η ανασκαφή του 1987 κάλυψε οριζόντια έκταση 96 τ.μ. Χαρακτήθηκαν συνολικά 6 ανασκαφικά τετράγωνα, διαστάσεων 4×4 μ. Τα τέσσερα απ' αυτά βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του αγροτεμαχίου 464, ενώ τα υπόλοιπα δύο στη βόρεια πλευρά του γειτονικού προς ανατολικά αγροτεμαχίου 465 (Σχ. 1 και 2)¹. Ανήκουν σε κήναβο αποτελούμενο από τετράγωνα διαστάσεων 5×5 μ., ευθυγραμμισμένο με την κατεύθυνση του βορρά και με δυνατότητα επέκτασης σ' όλη την έκταση του οικισμού. Παρέμεινε άσκαφτος μάρτυρας πλάτους 1 μ. ανάμεσα στα τετράγωνα. Για τη χάραξη των ανασκαφικών τομών επιλέξαμε τη βόρεια πλευρά των υπό διερεύνηση αγροτεμαχίων. Βρίσκεται πλησιέστερα στο νοούμενο—από άποψη έκτασης—κέντρο του οικισμού, έτσι όπως κατά προσέγγιση ορίστηκε από τις πρώτες επιφανειακές παρατηρήσεις και όπου υποθετικά θα βρίσκαμε και τις βαθύτερες επιχώσεις. Ο νεολιθικός οικισμός της Θέρμης Β είναι ένας ανοικτός-επίπεδος οικισμός, του οποίου τα όρια δεν διακρίνονται από τη γύρω έκταση με σαφήνεια, όπως θα γινόταν στην περίπτωση μιας τούμπας.

Παράλληλα, εκτός από τις έξι ανασκαφικές τομές, ανοίξαμε οκτώ ακόμη περιφερειακές δοκιμαστικές τομές, με σκοπό τον εντοπισμό των ορίων του οικισμού. Τέσσερις απ' αυτές (διαστάσεων 4×2 μ.) βρίσκονταν στο νότιο τμήμα των αγροτεμαχίων 464 και 465, δύο στο γειτονικό προς τα δυτικά αγροτεμάχιο 463 και άλλες δύο στο απομακρυσμένο 460 (Σχ. 1). Δεν εντοπίστηκαν σ' αυτές αρχαιολογικές επιχώσεις. Αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα βρέθηκε το φυσικό κόκκινο αργιλώδες χρώμα της περιοχής. Με σχετική βεβαιότητα λοιπόν ορίζουμε το προς νοτιοδυτικά όριο του οικισμού. Η μή ανεύρεση αρχαιολογικών επιχώσεων σε χώρο που βρίσκεται τόσο κοντά (απόσταση 50 ως 80 μ.) στις κύριες ανασκαφικές τομές και με μικρή υψομετρική διαφορά απ' αυτές δεν ήταν

1. Τα σχέδια 1, 2, 4, 5 και 7 έγιναν από τον Γιάννη Ανδρεάδη, το σχέδιο 3 από τη Μαρία Παππά και το σχέδιο 6 από την Ασπασία Φάκλαρη. Η φωτογράφιση των αντικειμένων έγινε από τον Κωστή Τουτουτζίδα.

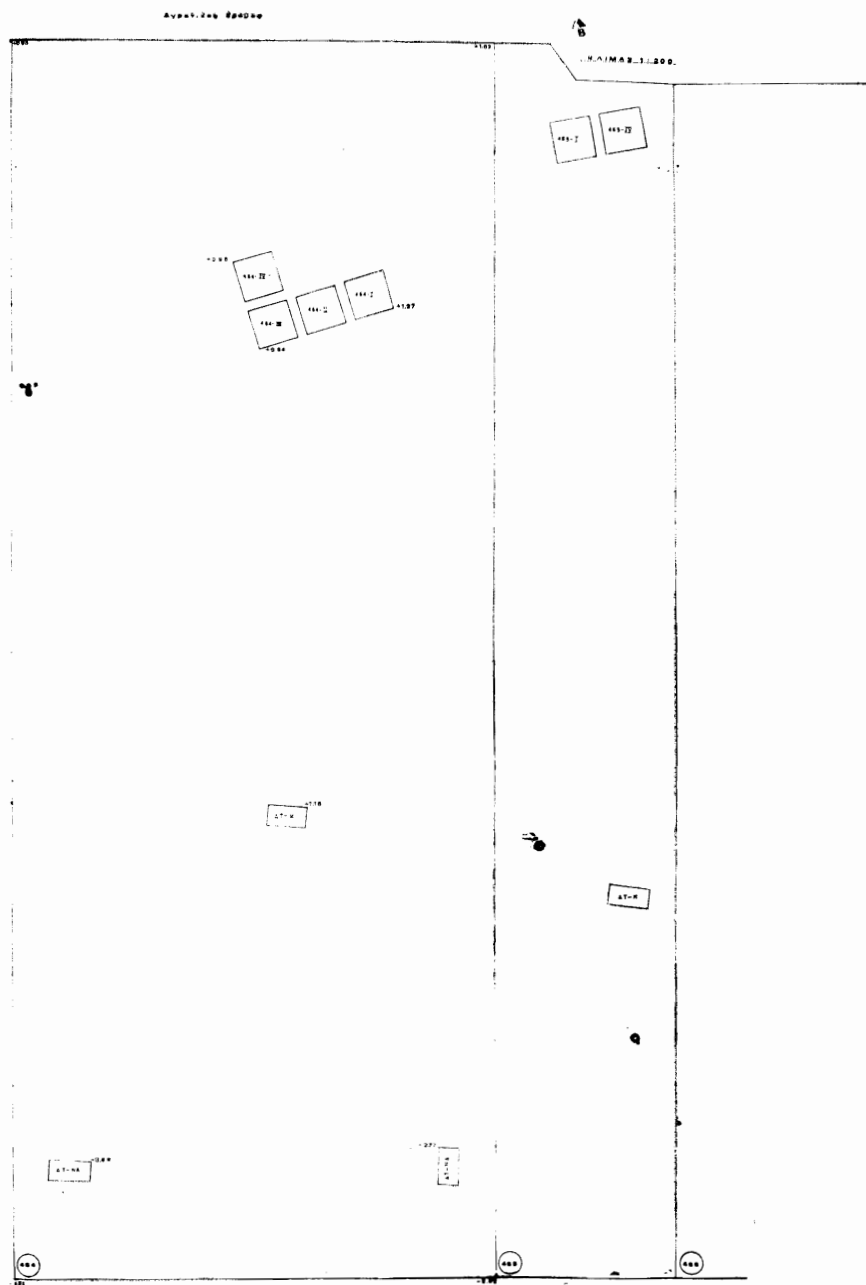
αναμενόμενη. Η φυσική λοφώδης διαμόρφωση της περιοχής ίσως βοηθάει στην ερμηνεία του φαινομένου αυτού, το οποίο είναι ένα από τα ζητούμενα που θα ερευνηθούν στις προσεχείς ανασκαφικές περιόδους.

Σχ. 1. Γενικό τοπογραφικό.

Με σκιαγράμμιση δηλώνονται τα πιθανά όρια του νεολιθικού οικισμού

Στο αγροτεμάχιο 464, όπως αναφέραμε παραπάνω, χαράξαμε τέσσερις γειτονικές τομές (Σχ. 2). Απ' αυτές, οι τρεις (464-I, 464-II και 464-IV), προχώρησαν σε βάθος που ξεπερνάει τα 2.00 μ., ενώ η 464-III σταμάτησε με το τέλος της ανασκαφής σε βάθος 1.30 μ. Σειρά πρακτικών προβλημά-

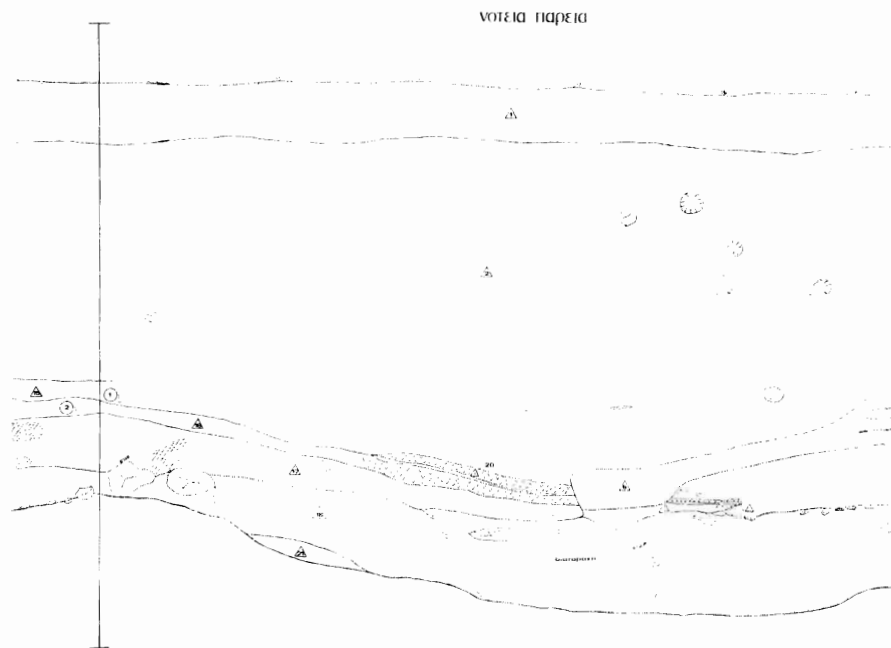
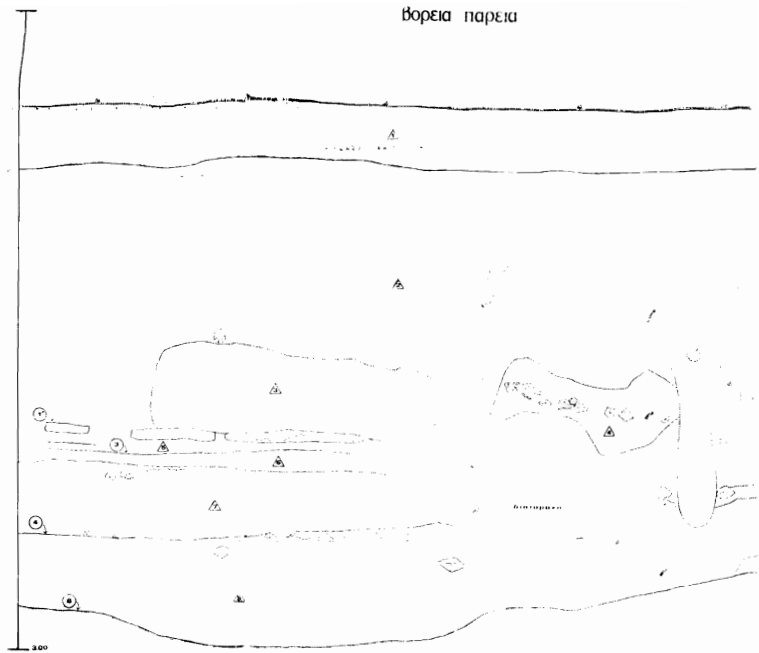

Σχ. 2. Οι ανασκαφικές τομές

ΘΕΡΜΗ. Β 1987

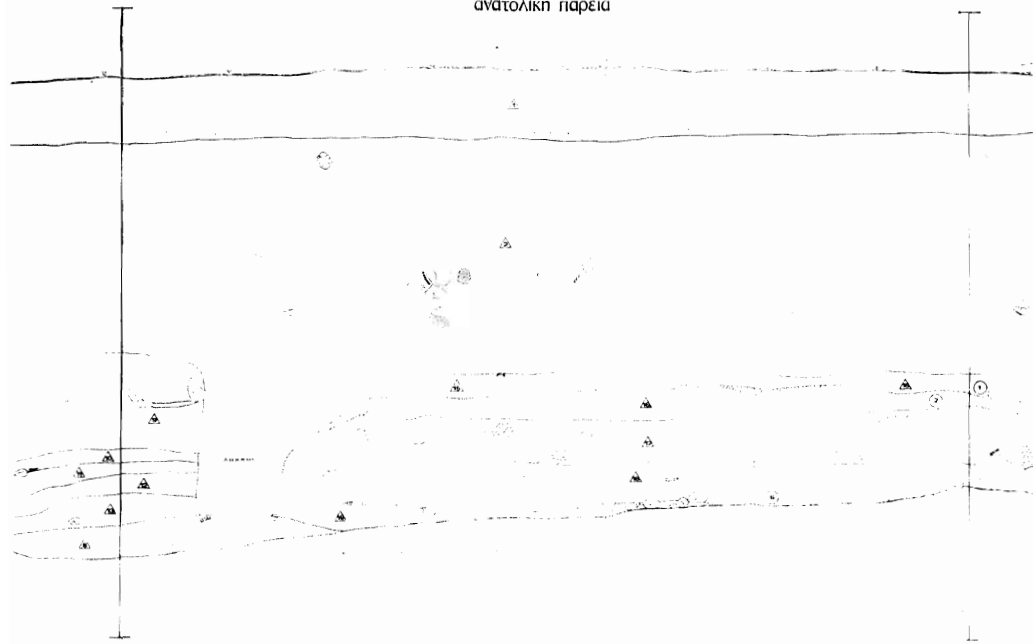
ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ
τομή 464-1

- ▲ αστραμάτος
- αρ. δαπέδου
- πηλός
- ▨ ψάμενο πλίθια
- ▧ κίμα πλίθια
- ☉ αστρακά
- ☼ ασταχί
- ⊙ τρύπες ζώνης

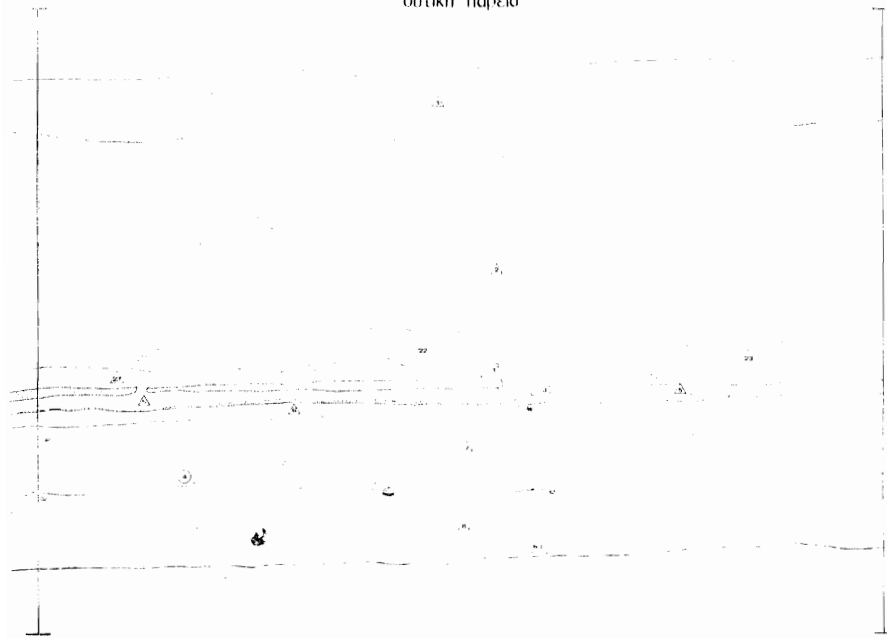
Σχ. 3. Στρωματογραφία

ανατολική παρεία

1:50

δυτική παρεία

1:50

της τομής 464.1

των εμπόδισε την πλήρη στρωματογραφική τεκμηρίωση των τομών 464-II και 464-IV. Άλλωστε μεγάλο τμήμα της τομής 464-III ήταν διαταραγμένο από το λάκκο κλασικής ταφής. Η τομή 464-I χρησιμοποιήθηκε ως τομή οδηγός για τις πρώτες στρωματογραφικές παρατηρήσεις, αλλά και για την επεξεργασία του κεραμικού και εργαλειακού υλικού.

Στο αγροτεμάχιο 465 η έρευνα της τομής 465-I σταμάτησε σε βάθος 1.30 μ., μετά την αποκάλυψη δαπέδου από πατημένο πηλό που σώθηκε σε καλή σχετικά κατάσταση. Τη συνέχεια του αναζητήσαμε μάταια στην τομή 465-IV.

Η μη ολοκλήρωση της έρευνας σ' όλο το βάθος των αρχαιολογικών επιχώσεων οφείλεται αφενός στην περιορισμένη χρονική διάρκεια της ανασκαφής και αφετέρου στην αποκάλυψη σημαντικών χωροοργανωτικών στοιχείων που θεωρήθηκε σκόπιμο να διατηρηθούν και να αποκαλυφθούν σε έκταση.

Θα επιχειρήσουμε παρακάτω την καταγραφή του υλικού που προήλθε από την πρώτη αυτή ανασκαφική προσέγγιση του νεολιθικού οικισμού της Θέρμης Β. Απέχουμε ακόμη πολύ από το να θεωρήσουμε ολοκληρωμένη την έρευνα αυτή και κατά συνέπεια το χαρακτήρα των πρώτων συμπερασμάτων οριστικό.

Στρωματογραφία

Η επίπεδη-εκτεταμένη μορφή του οικισμού έχει ως αποτέλεσμα τη μη ύπαρξη σημαντικής υψομετρικής διαφοράς της αρχικής επιφάνειας των τομών. Διαπιστώνεται όμως μια μικρή αλλά σαφής κλίση του εδάφους προς τα νοτιοδυτικά (Σχ. 2).

Όπως προαναφέρθηκε, για τις πρώτες στρωματογραφικές παρατηρήσεις στον νεολιθικό οικισμό της Θέρμης θα χρησιμοποιηθεί ως τομή-οδηγός η τομή 464-I, η οποία εξάλλου ανασκάφηκε σε μεγαλύτερο βάθος — μέγιστο βάθος επίχωσης 2,70 μ. — και έχει τεκμηριωθεί πληρέστερα στρωματογραφικά (Σχ. 3). Κάτω από το επιφανειακό στρώμα 1, που το πάχος του φτάνει περίπου 0,30 μ., ακολουθεί στρώμα γκριζωπών επιχώσεων (στρ. 2), αρκετά συμπαγές που καλύπτει όλη την τομή. Το πάχος του είναι αξιοσημείωτα μεγάλο, κυμαίνεται από 1.10 ως 1.50 μ. Οι κάποιες διαταραχές (στρ. 3), δεν επηρεάζουν την ενιαία σύστασή του. Περιέχει μεγάλες ποσότητες κεραμικής, εργαλείων από πυριτόλιθο και χαλαζία κυρίως αλλά και εντυπωσιακές ποσότητες προϊόντων επεξεργασίας εργαλείων που αντανakλούν έντονη λιθοτεχνική δραστηριότητα. Δεν λείπουν τα όστρεα και τα οστά ζώων. Απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά τα στοιχεία που θα δήλωναν κάποια οργάνωση του χώρου. Μία μόνο συσ-

σώρευση λίθων, εμφανής στην ανατολική παρειά της τομής, θα μπορούσε ίσως να εκληφθεί ως κατάλοιπο κάποιου τοίχου, δεν αποτελεί όμως σαφές αποδεικτικό στοιχείο χωροοργάνωσης σ' αυτό το στρώμα. Κάποιες συσσωρεύσεις οστράκων δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν τυχαίες. Η συνολική εικόνα του στρώματος 2 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για επιχώσεις που κάλυψαν τον οικισμό, —ή το συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού—, στο διάστημα που ακολούθησε τη συστηματική του κατοίκηση.

Το στρώμα 2 ακολουθούν αλληπάλληλα οικιστικά στρώματα αρκετά πυκνά, τα οποία φτάνουν ως το βάθος που σταμάτησε η ανασκαφή, χωρίς να έχουν εντοπισθεί τα φυσικά στρώματα. Το συνολικό πάχος των οικιστικών στρωμάτων κυμαίνεται από 0.60 ως 1.10 μ.

Τα πρώτα στοιχεία για τη χωροοργάνωση του οικισμού μας δίνουν τα δάπεδα από πηλό (Σχ. 3, Δάπ. 1, 1', 2 και 3) ορατά στις τέσσερις παρειές της τομής. Έντονη διαταραχή στο ανατολικό τμήμα της βόρειας παρειάς διακόπτει την ακολουθία των στρωμάτων. Η έντονη κλίση των δαπέδων 1 και 2 είναι εμφανής μόνο στη νότια παρειά, όπου και δηλώνεται από τη στρωματογραφία ότι αυτά έπονται των δαπέδων 1' και 3, διαφορά που πιθανόν δεν θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα σημαντική από άποψη χρονικής διάρκειας, αν πάρουμε υπόψη το πάχος των επιχώσεων, καθώς και τη μη ουσιαστική διαφοροποίηση της κεραμικής.

Την οικιστική φάση των δαπέδων από πατημένο χώμα διαδέχονται τα δύο λιθόστρωτα δάπεδα που δηλώνουν και πιθανή αλλαγή στη χρήση του χώρου. Τα δάπεδα 4 και 6 (Σχ. 3) έχουν σημαντική έκταση και ανάμεσα τους μεσολαβεί στρώμα σχεδόν καθαρού πηλού—από άποψη σύστασης χώματος—που έχει πάχος 0.30-0.40 μ., και περιέχει μεγάλες ποσότητες οστράκων και εργαλείων. Η διαταραχή στο ανατολικό τμήμα της βόρειας παρειάς, σε συνδυασμό με αυτήν στο κέντρο περίπου της νότιας παρειάς και με τον πηλόκτιστο «τοίχο» που σχηματίζουν τα στρώματα 9 ως 13 στη ΒΑ γωνία της τομής, υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιας «κατασκευής» που τέμνει από ΒΑ προς ΝΔ την τομή διακόπτοντας τη στρωματογραφία.

Συνοψίζοντας τις πρώτες αυτές παρατηρήσεις στη στρωματογραφία της τομής 464-I, μπορούμε να προσδιορίσουμε δύο διαφορετικές καταστάσεις κάτω από την επιφανειακή επίχωση (στρωματογραφική φάση I). Χαμηλά, υπάρχει μία οικιστική φάση¹ (III) που θα μπορούσε να περι-

1. Οι στρωματογραφικές φάσεις I, II και III χρησιμοποιούνται για να κωδικοποιηθούν οι τρεις διαφορετικές ενότητες στρωμάτων που προκύπτουν από την πρώτη εξέταση της στρωματογραφίας και το περιεχόμενό τους δεν ανταποκρίνεται στην έννοια της χρονολογικής-πολιτιστικής φάσης του οικισμού.

λαμβάνει δύο υποφάσεις, αυτή των λιθόστρωτων (III) και αυτή των δαπέδων από πατημένο πηλό (IIIα). Η οικιστική αυτή φάση καλύπτεται από ένα ενιαίο στρώμα επιχώσεων (II), που ακολούθησε τη συστηματική κατοίκηση του οικισμού.

Προσπαθώντας να συσχετίσουμε τα πρώτα αυτά συμπεράσματα με τα δεδομένα των υπόλοιπων τομών του αγροτεμαχίου 464, συναντάμε αρκετές πρακτικές δυσκολίες που θα κάνουν το χαρακτήρα αυτών των παρατηρήσεων αρκετά γενικό. Παρ' όλα αυτά, και στις τρεις τομές (464-II, III, IV), αναγνωρίζουμε κάτω από το επιφανειακό στρώμα (φάση I) το στρώμα των γκρίζων επιχώσεων (φάση II), που το πάχος του κυμαίνεται από 0.50 ως 0.70 μ., είναι δηλαδή λεπτότερο απ' αυτό της 464-I. Περιέχει επίσης μεγάλες ποσότητες κεραμικής και εργαλείων, ενώ απουσιάζουν τα στοιχεία χωροοργάνωσης.

Στην τομή 464-III, κάτω από το στρώμα των γκρίζων επιχώσεων (II) εμφανίζονται τα οικιστικά στρώματα (III), σημαντικά όμως διαταραγμένα στο νότιο τμήμα της τομής από το λάκκο της κλασικής ταφής. Νέο στοιχείο είναι η εμφάνιση ευθύγραμμου αργολιθοδομικού τοίχου σε συνδυασμό με κατασκευές από πηλό και πέτρες. Ακολουθούν χαμηλότερα διαδοχικά δάπεδα από πατημένο χώμα ή λιθόστρωτα. Το βαθύτερα εντοπισμένο λιθόστρωτο Γ —στο βάθος του οποίου διακόπηκε και η ανασκαφή— συνδέεται με το λιθόστρωτο 6 της τομής 464-I.

Στην τομή 464-II εντοπίζεται κάτω από τις γκρίζες επιχώσεις η συνέχεια του αργολιθοδομικού τοίχου της τομής 464-III αρκετά ψηλότερα και γίνεται φανερή η έντονη κλίση των στρωμάτων προς τα ΝΔ. Ο τοίχος ορίζει κι εδώ την αρχή της οικιστικής φάσης, η ανασκαφή όμως στην τομή αυτή σταμάτησε ψηλά και δεν πρόλαβε να προσθέσει παραπάνω στοιχεία.

Διαφοροποιημένη εικόνα παρουσιάζει η τομή 464-IV. Θεωρούμε εδώ ότι το στρώμα των γκρίζων επιχώσεων φτάνει ως το βάθος των 0.80 μ., όπου εμφανίζεται λιθόστρωτο με αμελή κατασκευή. Ακολουθεί στρώμα ενιαίο (φάση III), που το πάχος του φτάνει το 1.00 μ., που καλύπτει δεύτερο λιθόστρωτο, ιδιαίτερα επιμελημένο, το οποίο και εκτείνεται σ' όλη την τομή και αντιστοιχεί με τα χαμηλότερα λιθόστρωτα των τομών 464-I και 464-III. Μας προβληματίζει η ομοιογένεια του στρώματος αυτού, η σύσταση του οποίου είναι παρόμοια μ' αυτήν του στρώματος των γκρίζων επιχώσεων. Στις γειτονικές τομές, στο αντίστοιχο βάθος, βρίσκουμε πυκνά οικιστικά στρώματα. Ανάμεσα λοιπόν στα δύο λιθόστρωτα φαίνεται ότι μεσολάβησε ένα μακρόχρονο διάστημα, όπου ο συγκεκριμένος χώρος δεν είχε κάποια ειδική χρήση.

Τέλος, υπάρχει ιδιαίτερο πρόβλημα στρωματογραφικής σύνδεσης

της τομής 465-I με τις υπόλοιπες, επειδή βρίσκεται σε αρκετά μεγάλη απόσταση απ' αυτές, αλλά και επειδή η ανασκαφή εδώ δεν έφτασε σε μεγάλο βάθος. Μετά τις συνήθεις επιφανειακές επιχώσεις συναντήσαμε εδώ στρώμα πάχους 0.45 ως 0.60 μ., του οποίου η σύσταση παρουσιάζει ομοιότητες με το στρώμα των γκρίζων επιχώσεων που καλύπτει τις υπόλοιπες τομές. Παρ' όλα αυτά εδώ, μέσα σ' αυτό το στρώμα, εντοπίστηκαν σαφή ίχνη τροφοπαρασκευαστικών κατασκευών, γεγονός που δηλώνει ότι υπάρχει συγκεκριμένη χρήση του χώρου. Κάτω απ' αυτό το στρώμα ακολουθούν δύο διαδοχικά δάπεδα από πατημένο χώμα. Το δεύτερο δάπεδο καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την τομή και θεωρήθηκε σκόπιμη η διατήρησή του. Η συνέχειά του δεν βρέθηκε στο γειτονικό διαταραγμένο 464-IV.

Το εργαστήριο του Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie στο Α. Βερολίνο έκρινε τα δείγματα που στάλθηκαν για ραδιοχρονολογήσεις ακατάλληλα για μετρήσεις. Οι πρώτες παρατηρήσεις στην κεραμική δείχνουν ότι οι φάσεις II και III της Θέρμης Β είναι σύγχρονες με τις προδιμηνιακές φάσεις της Θεσσαλίας, τη φάση Karanovo V και τα πρώιμα στάδια του πολιτισμού Vinča B της Γιουγκοσλαβίας, ενώ στην Κεντρική Μακεδονία αντιστοιχούν με τη φάση III του οικισμού Βασιλικά C (Γραμμένος 1984: 113) και τη φάση III των Σιταγρών της Ανατολικής Μακεδονίας.

Στοιχεία οργάνωσης του χώρου

Ο νεολιθικός οικισμός της Θέρμης Β, κατά τους πρώτους υπολογισμούς, έχει έκταση που πλησιάζει τα 120 στρέμματα. Ο υπολογισμός της έκτασης στηρίζεται: α. σε επιφανειακές παρατηρήσεις, β. σε δοκιμαστικές τομές στα προς ΝΔ του οικισμού αγροτεμάχια, και γ. σε παρακολουθήσεις εκσκαφών θεμελίων στα προς Β αγροτεμάχια. Το μέγεθος αυτό ξεπερνά κατά πολύ τον μέσο όρο έκτασης των οικισμών της Νεολιθικής περιόδου στην Κεντρική Μακεδονία και τοποθετεί τη Θέρμη Β σ' εκείνη την ομάδα των οικισμών που η μορφολογία τους χαρακτηρίζεται από μεγάλη έκταση και μικρό ύψος (Ανδρέου-Κωτσάκης 1986: 81-82).

Η ανάλυση του χώρου σε ενδοκοινοτικό επίπεδο, δηλαδή η οργάνωση και η χρήση του χώρου μέσα στα όρια του οικισμού —ατομικός και κοινοτικός χώρος— (Χουρμουζιάδης 1981:31 και Clarke 1977:11 κ.ε.), τίθεται ως ένας από τους πρωταρχικούς στόχους της έρευνας. Στην ανασκαφή του 1987, η οποία κάλυψε έκταση 100 τμ. περίπου, δεν αποκαλύφθηκε παρά ένα πολύ μικρό δείγμα των επιχώσεων του οικισμού. Τα

στοιχεία που συγκεντρώθηκαν είναι οπωσδήποτε ανεπαρκή για την επαλήθευση μοντέλων ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης.

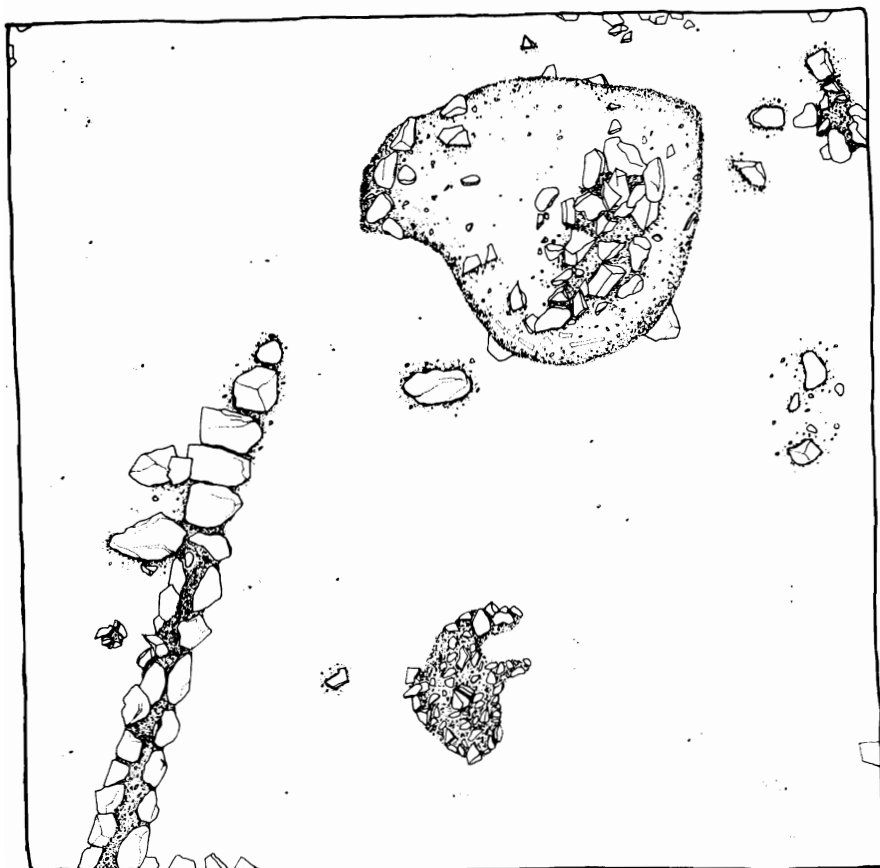
Κάτω από το επιφανειακό στρώμα (Σχ. 3, φάση Ι) ακολούθησε σ' όλες τις τομές το στρώμα των γκριζωπών επιχώσεων (Σχ. 3, φάση ΙΙ), όπου, όπως προαναφέρθηκε, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία χωροοργάνωσης. Τα οικιστικά στρώματα ακολουθούν χαμηλότερα (Σχ. 3, φάσεις ΙΙα και ΙΙβ).

Η στρωματογραφική φάση ΙΙα χαρακτηρίζεται από δάπεδα στρωμένα με πηλό, που ανήκουν πιθανότατα σε πασσαλόπηκτα οικοδομήματα και που εντοπίστηκαν στις τομές 464.Ι και 465.Ι. Στην τομή 464.Ι εντοπίστηκαν δύο δάπεδα από πηλό στην ανατολική πλευρά της (Σχ. 3, δάπεδα 1' και 3) και δύο —λίγο προγενέστερα— στη δυτική πλευρά (Σχ. 3, δάπεδα 1 και 2). Σώζονται σε μικρή έκταση καθώς η διαταραχή στον Β-Ν άξονα της τομής κάνει τη διατήρησή τους αποσπασματική. Το δάπεδο 1', που είναι το πιο εκτεταμένο, μόλις πλησιάζει σε έκταση τα 4 τμ. Οι εντοπισμένες πασσαλότρυπες έχουν μάλλον μικρή διάμετρο, (≈ 10 εκ.) και φαίνεται πιθανότερο να σχετίζονται με κατάλοιπα εσωτερικών ίσως αποθηκευτικών κατασκευών ή και εσωτερικών υποστυλωμάτων της στέγης. Οι εξωτερικοί τοίχοι των οικοδομημάτων δεν έχουν εντοπισθεί. Η αντιστοιχία που παρατηρούμε στην κατανομή των πασσαλοτρυπών των δαπέδων 1' και 3 ενισχύει την εκδοχή ότι το πρώτο αποτελεί ανακατασκευή του δεύτερου.

Στην τομή 465.Ι εντοπίστηκε πηλόστρωτο δάπεδο τρίτου πασσαλόπηκτου οικοδομήματος και είναι το πιο εκτεταμένο δείγμα αυτού του είδους. Η έκτασή του φτάνει τα 10 τμ. Διακρίνεται σειρά ευθύγραμμη από πασσαλότρυπες μεγάλων διαστάσεων (≈ 20 εκ.), που πιθανόν εξυπηρέτουσαν τη στήριξη της οροφής, ενώ μικρότερες (≈ 10 εκ.) αντιστοιχούν ίσως σε εσωτερικές βοηθητικές κατασκευές. Και εδώ δεν εντοπίστηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι.

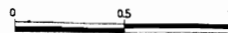
Στην ίδια στρωματογραφική φάση (ΙΙα), σε μεταγενέστερο στρώμα, στις τομές 464.ΙΙ και 464.ΙΙΙ εντοπίστηκε ευθύγραμμος τοίχος συνολικού μήκους 6 μ., από αργές πέτρες και λάσπη σε δύο στρώσεις, που παρουσιάζει έντονη κλίση προς τα ΒΑ (Σχ. 4). Το μικρό του πλάτος (30 εκ.) δημιουργεί αμφιβολίες ως προς το αν αποτελούσε υποθεμελιώμη εξωτερικού τοίχου, αλλά πάντως υποδηλώνει τη χρήση της πέτρας στην κατασκευή των οικοδομημάτων. Κατάλοιπα κατασκευών από πηλό και πέτρες (Σχ. 4), που ανήκουν στο ίδιο στρώμα με τον τοίχο, σώζονται σε κακή κατάσταση και δεν συνθέτουν προς το παρόν σαφή εικόνα.

Χαμηλότερα, περνάμε στη στρωματογραφική φάση ΙΙβ, η οποία εντοπίστηκε στις τρεις τομές 464.Ι, ΙΙΙ και ΙV, όπου και προχώρησε βαθύ-

ΚΑΤΩΨΗ ΤΟΜΗΣ 464 - ΙΙΙ

▷B

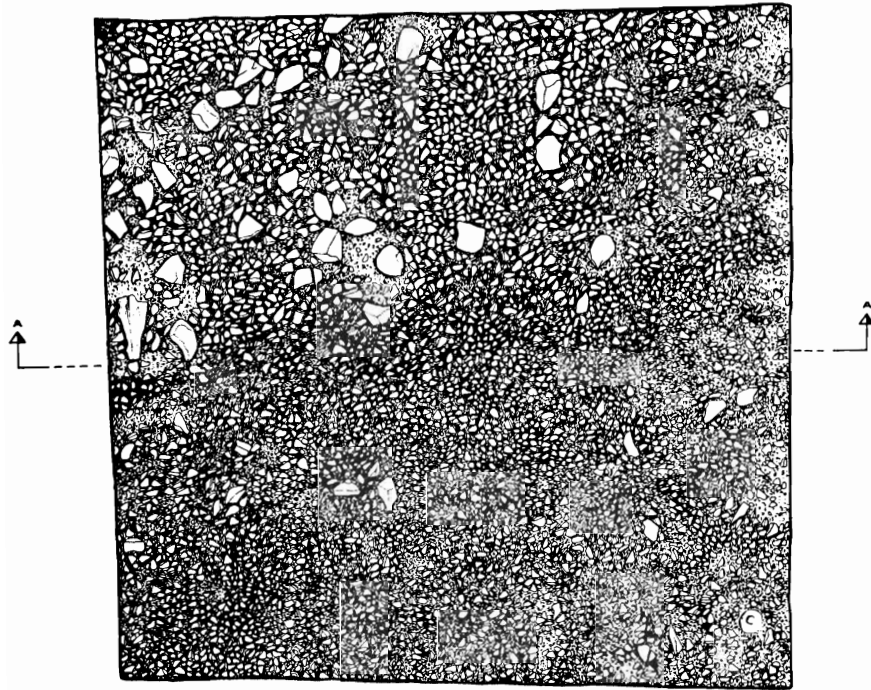
Σχ. 4. Τομή 464.III. Φάση IIIa

τερα η ανασκαφή. Εδώ, κάτω ακριβώς από τα δάπεδα των πασσαλόπηκτων οικοδομημάτων, συναντάμε λιθόστρωτα δάπεδα μεγάλης έκτασης, διαφοροποίηση σημαντική για τη χωροοργάνωση του οικισμού. Εντοπίζεται δηλαδή μια μετάβαση από κλειστούς σε ανοιχτούς χώρους. Η αλλαγή αυτή είναι ο βασικός λόγος που προκάλεσε τον διαχωρισμό της φάσης ΙΙΙ σε δύο υποφάσεις. Στην τομή 464.Ι, κάτω από τα πηλόστρωτα δάπεδα, ακολουθούν δύο λιθόστρωτα δάπεδα (Σχ. 3, δάπεδα 4 και 6). Το δάπεδο 4 σώζεται σε μικρή έκταση, ενώ το δάπεδο 6 απλώνεται στην ανατολική και δυτική πλευρά της τομής, αλλά χάνεται στον κεντρικό άξονα Β-Ν, όπως και τα δάπεδα της φάσης ΙΙΙα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το στρώμα που μεσολαβεί ανάμεσα στα δύο λιθόστρωτα 4 και 6 (Σχ. 3, στρ. 8). Είναι καθαρός πηλός —από άποψη σύστασης χώματος— που περιείχε ωστόσο ευρήματα. Δεν έχουν εξεταστεί οι ιδιότητές του. Το πάχος του στρώματος αυτού ξεπερνά τα 30 εκ. Το λιθόστρωτο 6 είναι φτιαγμένο από μικρές πέτρες, μεγέθους 5-10 εκ., πακτωμένες σε στρώμα ψημένου πηλού. Πιθανόν πρόκειται για ισοπεδωμένο προγενέστερο στρώμα καταστροφής, που χρησιμοποιήθηκε σαν υπόβαθρο για την τοποθέτηση του λιθοστρώτου, γεγονός που θα διαπιστωθεί στη συνέχεια της ανασκαφής.

Σε αντίστοιχο βάθος —με αυτό του λιθοστρώτου 6—, στην τομή 464.ΙΙΙ εντοπίστηκε επίσης λιθόστρωτο δάπεδο, στο Β ήμισυ της τομής. Η συνέχεια του βρίσκεται στην τομή 464.ΙV και καταλαμβάνει όλη την έκτασή της (Σχ. 5). Συναντάμε λοιπόν σ' αυτές τις δύο τομές έναν ενιαίο ομοιογενή λιθοστρωμένο χώρο, ιδιαίτερα εντυπωσιακό, που το εμβαδόν του ξεπερνά τα 25 τμ.

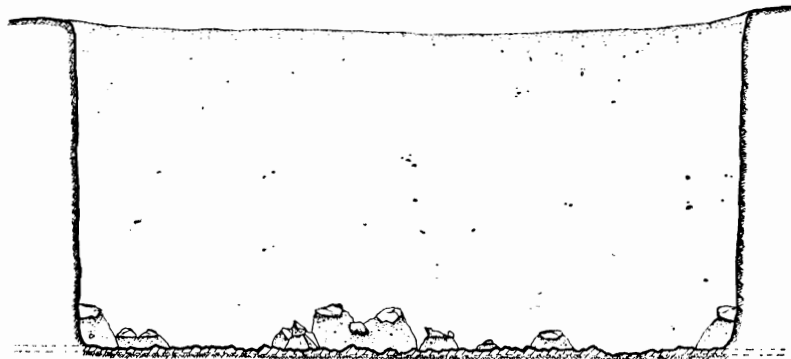
Η ανεύρεση μεγάλου αριθμού λίθινων και οστέινων εργαλείων, πολλών πυρήνων πυριτόλιθου και αφθονία προϊόντων πρωτογενούς επεξεργασίας του, καθώς και κεραμικής, υποδηλώνει χώρο έντονης δραστηριότητας. Είναι ενδεχόμενο να βρισκόμαστε σε ανοιχτούς εργαστηριακούς χώρους. Προς το παρόν δεν έχουν εντοπισθεί άλλες αρχιτεκτονικές κατασκευές που να ορίζουν τα λιθόστρωτα ή να σχετίζονται με κάποιο τρόπο μ' αυτά. Επιβάλλεται η ανασκαφή του τετραγώνου 464.Π ως το βάθος των γειτονικών τομών, για να διαπιστωθεί η μεταξύ των λιθοστρώτων σχέση. Πάντως η χρήση των ωμών πλιθιών για την κατασκευή των τοίχων στη φάση ΙΙβ επιβεβαιώνεται από σποραδικά λείψανα, αλλά και από τη συσώρευση πλίνθων στο στρώμα 17 (Σχ. 3).

Η παράθεση των χωροοργανωτικών δεδομένων της ανασκαφικής περιόδου του 1987 κάνει φανερή βέβαια την αποσπασματικότητά τους, αλλά και τις προοπτικές που ανοίγει η νέα αυτή έρευνα για τη συζήτηση της ενδοκοινοτικής οργάνωσης των οικισμών της Κεντρικής Μακεδονίας κατά τη νεολιθική περίοδο.

ΚΑΤΩΗ ΤΟΜΗ 464-IV

α.

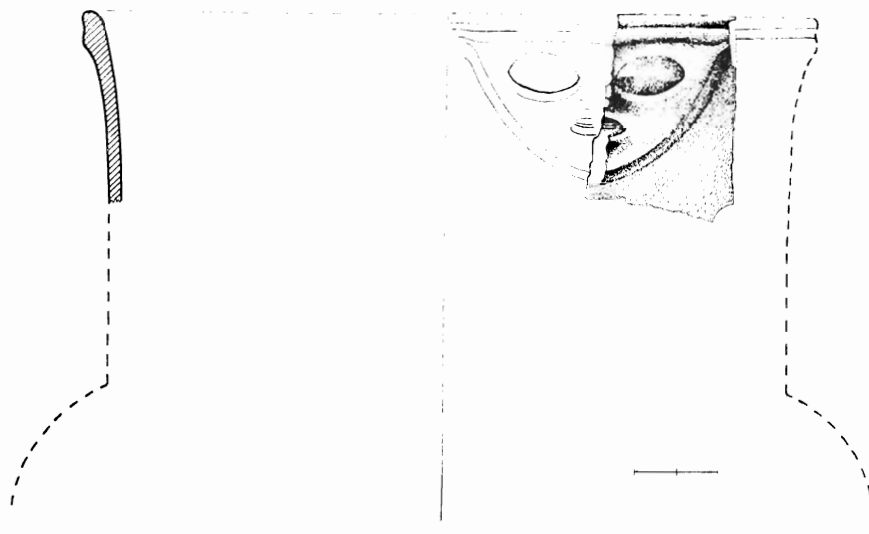

ΤΟΜΗ ΤΟΜΗ 464-IV

β.

Σχ. 5. Τομή 464.IV. Φάση IIIβ. Λιθόστρωτο

Τα πρώτα αυτά ευρήματα δείχνουν μια ποικιλομορφία στη χρήση των υλικών και τους κατασκευαστικούς τρόπους. Οικοδομήματα, που οι τοίχοι τους έχουν λίθινη υποδομή και πλινθόκτιστη ανωδομή, αλλά και πασσαλόπηκτα, εμφανίζονται ενδεικτικά στο μικρό ύψος της ανασκαμμένης επίχωσης. Οι διαθέσιμες πρώτες ύλες και οι κλιματικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή καθορίζουν τις επιλογές των κατοίκων, που υφίστανται διαφοροποιήσεις από κοινωνικούς-πολιτιστικούς παράγοντες (Eliá 1982:51 κ.ε.).

Σχ. 6. Ανθρωπόμορφο αγγείο

Από τις προγενέστερες ανασκαφές σε θέσεις με επιχώσεις νεότερης νεολιθικής στην Κεντρική Μακεδονία η πιο σημαντική παραμένει η ανασκαφή της Ολύνθου (Mylonas 1929). Εδώ, οι τοίχοι των οικοδομημάτων χτίζονται με λίθινο θεμέλιο και πλινθινη ανωδομή. Η ίδια τεχνική επιβεβαιώνεται και στις μικρής έκτασης έρευνες του Heurtley (Heurtley 1939, για τους οικισμούς στα Κριτσανά και στον Άγιο Μάμαντα), αλλά και την πρόσφατη έρευνα στον γειτονικό με τη Θέρμη Β οικισμό των Βασιλικών C (Γραμμένος 1984: 26). Είναι φανερό ότι τα πολύ μικρά ανασκαφικά δείγματα δεν μπορούν να στηρίξουν την αποκλειστική επιλογή αυτής της τεχνικής. Παράλληλα, στη Δυτική Μακεδονία, στις νεότερες νεολιθικές φάσεις του οικισμού των Σερβίων (Riddley-Wardle 1979: 212 κ.ε.), βρίσκουμε πασσαλόπηκτα οικήματα, ενώ οι ενδείξεις στην Ανατολική Μακεδονία, στη θέση Παράδεισος (Hellström 1987: 23 κ.ε.) και

στους Σιταγρούς (Renfrew 1986: 212), μας οδηγούν στα ίδια συμπεράσματα. Και σ' αυτές τις περιοχές όμως τα ανασκαφικά δείγματα είναι ανεπαρκή. Στην ευρύτερη Βαλκανική, στη Βουλγαρία (Todorova 1978: 48), αλλά και στη Νότια Γιουγκοσλαβία (Γραμμένος 1984: 30 και Srejonić 1988) συνηθίζεται πολύ η χρήση του ξύλου, του πηλού και του άχυρου ως οικοδομικών υλικών.

Η συζήτηση για τις κατόψεις των οικοδομημάτων και την πολεοδομική οργάνωση του οικισμού στη Θέρμη Β δεν μπορεί να προχωρήσει σ' ένα τόσο πρώιμο στάδιο. Επισημαίνουμε μόνο το σημαντικό ρόλο των εκτεταμένων λιθοστρώτων, για τα οποία δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί ανασκαφικά η εικόνα. Λιθόστρωτες αυλές είναι γνωστές ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική στον οικισμό των Σερβίων (Riddley-Wardle 1979: 191), αλλά και την περιοχή του πολιτισμού Vinča (Charman 1981: 60), το εύρημα όμως στη Θέρμη μπορεί να θεωρηθεί μοναδικό από άποψη μεγέθους και τεχνικής. Η παρεμβολή αυτών των ανοικτών εκτάσεων μέσα στα όρια του οικισμού δηλώνει τη σχετική αραιοκατοίκησή του (Γραμμένος 1987: 54). Η πιθανότητα πυκνής κατοίκησης σε τόσο μεγάλη έκταση—πάνω από εκατό στρέμματα—και ειδικά όταν στη γειτονική περιοχή και στο ίδιο χρονικό φάσμα υπάρχει και δεύτερος αντίστοιχος σε έκταση οικισμός, αυτός των Βασιλικών C, θα έδινε πληθυσμιακές τιμές όχι ανεκτές (Forge 1972).

Στο κεφάλαιο για τη στρωματογραφία, αναφέρεται στην τομή 464.III, στη φάση III και μεταξύ δύο λιθοστρώτων δαπέδων, στρώμα εγκατάλειψης. Παρόμοιο ουσιαστικά είναι και το στρώμα που εντοπίζεται μεταξύ των δύο λιθοστρώτων της τομής 464.I. Πρόσφατα προτάθηκε (Ανδρέου-Κωτσάκης 1986: 83) ένα μοντέλο οργάνωσης του ενδοκοινοτικού χώρου της ομάδας των νεολιθικών οικισμών της Μακεδονίας με μεγάλη έκταση ανάλογη με των ανοικτών οικισμών της περιοχής του πολιτισμού Vinča (Charman 1981: 44). Στους οικισμούς αυτούς δεν υπάρχει κανένα τεχνητό εμπόδιο στην επέκταση της εγκατάστασης, που είναι το αποτέλεσμα της οριζόντιας μετακίνησης των οικημάτων κατά την ανοικοδόμησή τους. Η πρόταση αυτή στηρίζεται στον εντοπισμό στείρων στρωμάτων ανάμεσα στα οικιστικά στρώματα, τα οποία αντιπροσωπεύουν σταδιακές οριζόντιες μετατοπίσεις του οικισμού και για την ενίσχυσή της λαμβάνονται υπόψη τα ανασκαφικά δεδομένα του οικισμού των Βασιλικών. Τις αντιρρήσεις του πάνω σ' αυτή την άποψη διατυπώνει ο ανασκαφέας της θέσης (Γραμμένος 1987: 55 κ.ε.). Ο εντοπισμός όμως των δύο αυτών νεκρών στρωμάτων ανάμεσα στα οικιστικά στρώματα του οικισμού της Θέρμης φαίνεται αρχικά να ενισχύει αυτή την πρόταση και αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προσπάθεια επιβεβαίωσης ή όχι του μοντέλου ανασκαφικά με τη συνέχεια της έρευνας.

*ΝΤΟΥΣΑΝΚΑ ΟΥΡΕΜ-ΚΩΤΣΟΣ**Οι κεραμικές κατηγορίες και η μελέτη τους*

Ο σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι μια ανάλυση σε βάθος του κεραμικού υλικού που προέρχεται από τις ανασκαφές της Θέρμης Β του έτους 1987, αλλά ή διάταξή του σε κεραμικές κατηγορίες σύμφωνα με εκείνες των Βασιλικών, οικισμού που απέχει 8 χλμ. Α-ΝΑ από τη Θέρμη Β (Γραμμένος 1984, Γραμμένος 1987 Appendix I), καθώς και η χρονολόγησή του.

Επαναλαμβάνουμε εδώ τις κεραμικές κατηγορίες των Βασιλικών¹, οι οποίες εμφανίζονται και στη Θέρμη Β:

- Γραπτές: 1. Με μαύρη διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red).
 10. Διακόσμηση με πλατιές, σχετικά, ταινίες σε κιτρινωπό φόντο.
 12. Διάφορα γραπτά.
 24. Η διακόσμηση, σε αντίθεση με την υπόλοιπη επιφάνεια, είναι αστίλβωτη και, το πιθανότερο, ήταν από λευκή ή υπόλευκη ασβεστοειδή ύλη. Το χρώμα της επιφάνειας είναι ανοιχτό καφετί ή κιτρινωπό ή φαιό-μαύρο.
 29. Με υπόλευκη διακόσμηση σε φαιό-μαύρο φόντο (white painted).
 30. Με κοκκινωπή, πολλές φορές βυσσινή, διακόσμηση σε υποκίτρινο ή ανοιχτό μπέζ φόντο που είναι αστίλβωτο επίχρισμα από ασβεστοειδή ύλη, red topped, white topped

- Με επίχρισμα: 3α. Με φαιό-μαύρο στιλβωμένο επίχρισμα.
 3β. Με κοκκινωπό-καφετί επίχρισμα.
 14. Με υπόλευκο κιτρινωπό υδρόχρωμα.
 26. Μελανοστεφής (black topped).
 31. Η διακόσμηση αποδίδεται με έντονη πίεση του στιλβωτήρα με αποτέλεσμα να ξεχωρίζει από την υπόλοιπη επιφάνεια του αγγείου που είναι λιγότερο στιλβωμένη ή και, σπάνια, αστίλβωτη.

- «Χονδροειδής»: 4. Με επιφάνεια που δεν είναι στιλβωμένη και συνήθως δεν έχει επίχρισμα.
 18. Με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση.

- Εγχάρακτα: 13. Με εγχάρακτη διακόσμηση.
 21. Διακόσμηση με σειρά από νυχιές, ή λοξές εγχάρακτες ευθείες, ή με συνεχόμενες στιγμές.

1. Γραμμένος, 1984 σ. 36 κ.ε. (για ανάλυση των κεραμικών κατηγοριών).

27. Με συνεχόμενες νυχιές, ή δακτυλιές, ή τσιμπιές σε όλο το σώμα του αγγείου.
 28. Με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση.
 34. Μπαρμποτίν¹.

Εκτός από τα στοιχεία που είχαν δοθεί στους πίνακες της κεραμικής στο παρελθόν (Γραμμένος 1984), δηλαδή την κατά φάση αντιπροσώπευση του βάρους και του αριθμού των οστράκων κάθε κεραμικής κατηγορίας των Βασιλικών, προβλέπεται τώρα και πίνακας με την ανάλογη αντιπροσώπευση των διαφόρων σχημάτων των αγγείων. Ο πίνακας αυτός έχει ως εξής: 1) Όπου Β—Βασιλικά, και η σχετική φάση με λατινική αρίθμηση. 2) Ακολουθεί ο αριθμός της κεραμικής κατηγορίας—για τα σχήματα (βλ. Γραμμένος 1984, πιν. 51 και σελ. 210 κ.ε., όπου ανάλογος πίνακας έχει δημοσιευθεί, αλλά αφορά και τη Δήμητρα και μερικά λάθη που εδώ έχουν διορθωθεί):

Σχήμα 2 (Αμφορέας με πλατιά κοιλιά, με μάλλον κάθετες κυλινδρικές ή ταινιωτές λαβές και ψηλό στενό λαιμό που νεύει ελαφρά προς τα έξω).

ΒΙΙ 1ο, ΒΙΙ 3α, ΒΙΙ 26.

Σχήμα 3 (Φιάλη με κάθετες σχετικά λαβές και τοιχώματα που νεύουν ελαφρά προς τα έσω).

ΒΙ 30, ΒΙ 3β, ΒΙΙ 3α, ΒΙΙ 3β, ΒΙΙ 4, ΒΙΙΙ 3α, ΒΙΙΙ 3β, ΒΙV 4.

Σχήμα 6 (Κλειστή φιάλη, δηλαδή με χείλη που νεύουν προς τα έσω).
 ΒΙ 3α, ΒΙ 3β, ΒΙ 4, ΒΙΙ 3α, ΒΙΙ 3β, ΒΙΙ 4, ΒΙΙ 26, ΒΙΙ 18, ΒΙΙΙ 3β, ΒΙΙΙ 4 ΒΙV 3β.

Σχήμα 7 (Πολύ ανοιχτή φιάλη με τονισμένη την απόληξη του χείλους).
 ΒΙ 3α, ΒΙ 30.

Σχήμα 8 (Σφαιρικό σώμα και βάση-χείλος σαν στεφάνι).

ΒΙ 30, ΒΙ 3α, ΒΙ 3β, ΒΙ 4, ΒΙΙ 10, ΒΙΙ 3α, ΒΙΙ 3β, ΒΙΙ 26, ΒΙΙ 30, ΒΙΙ 31, ΒΙΙ 4, ΒΙΙΙ 10.

Σχήμα 9 (Τράπεζα με κυλινδρικά πόδια).

ΒΙΙ 3α.

Σχήμα 10 (Πολύ ανοικτή φιάλη).

ΒΙΙ 10, ΒΙΙ 3α, ΒΙΙ 3β, ΒΙΙΙ 3β.

Σχήμα 11 (Τροπιδωτή φιάλη με σιγμοειδές στην τομή χείλος, λαβές κάθετες, ταινιωτές με πεπλατυσμένα τα άκρα τους).

ΒΙΙ 10.

1. Διαχωρίστηκε εδώ ως νέα κατηγορία.

- Σχήμα 12 (Κλειστό αγγείο με σφαιρική κοιλιά, κωνική βάση και λαιμό εν είδει στεφάνης).
BΙ 4.
- Σχήμα 16 (Ανοικτή φιάλη σε ψηλό πόδι και τέσσερις αντικριστές τριγωνικές αποφύσεις στο χείλος).
BII 3β, BII 13, BIII 3β, BIII 13, BIV 13, BIV 3α.
- Σχήμα 17 (Με λαιμό στενότερο από την κοιλιά, στο χείλος του οποίου καταλήγει ταινιωτή η κυλινδρική λαβή).
BII 10, BII 3α, BII 3β, BIII 3α, BIII 3β, BIII 4, BIV 3α, BIV 3β, BIV 4.
- Σχήμα 20 (Τροπιδωτή φιάλη με πολύ έντονη κλίση προς τα έξω του άνω μέρους).
BII 3α, BII 26, BII 13, BII 29, BII 31, BII 4, BIII 3α, BIII 4.
- Σχήμα 21 (Φιάλη με προχολή χαμηλά).
BII 13.
- Σχήμα 22 (Ανοικτή πλατιά φιάλη με τοιχώματα που κλείνουν ελαφρά προς τα έξω).
BII 30, BII 31, BIII 3α, BIII 3β, BIII 14, BIII 13, BIII 31, BIV 3α, BIV 3β, BIV 4, BIV 13.
- Σχήμα 23 (Τροπιδωτή φιάλη με στενό λαιμό και καμπύλη προς τα έξω το άνω μέρος της τροπίδωσης).
BIII 3α, BIV 3α.
- Σχήμα 24 (Ανοικτή φιάλη, της οποίας τα χείλη νεύουν προς τα έσω).
BIII 3α, BIII 26, BIII 4, BIV 1, BIV 3β, BIV 4.
- Σχήμα 25 (Οινοχόη με λαβές που δεν φτάνουν ως το χείλος).
BIV 1.
- Σχήμα 30 (Τροπιδωτή φιάλη με ευρύτερο και καμπύλο προς τα έξω το κάτω μέρος).
BIII 3α, BIII 3β, BIII 14, BIII 26, BIII 4, BIII 13, BIII 29, BIII 30, BIII 31, BIV 4, BIV 3β.
- Σχήμα 31 (Τροπιδωτή φιάλη με ευρύτερο και καμπύλο προς τα έξω το άνω μέρος).
BIV 1, BIV 3α, BIV 4.
- Σχήμα 32 (Μικρό κυλινδρικό αγγείο με τονισμένη τη βάση).
BIV 3β.

Στη Θέρμη Β δεν συναντούνται όλοι αυτοί οι τύποι αγγείων που είναι γνωστοί από τα Βασιλικά, αλλά μόνο εκείνοι που υπάρχουν στον πίνακα VI.

Σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να τονίσω ότι τα όστρακα από τις ανασκαφές του 1987 της Θέρμης Β είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό «τυφλά»

και υπάρχει ενδεχόμενο να προστεθούν και άλλοι τύποι αγγείων που είναι γνωστοί από τα Βασιλικά. Τα όστρακα που με βεβαιότητα μπορούν να καταταχθούν σε κάποιο τύπο είναι ολιγάριθμα. Αυτός είναι και ο λόγος που στην πρώτη φάση της μελέτης του κεραμικού υλικού γίνεται ως επί το πλείστον αναφορά στις κεραμικές κατηγορίες. Η μελέτη της κεραμικής έγινε κατά στρωματογραφικές φάσεις.

Θα εξετάσουμε παρακάτω κάθε κατηγορία ξεχωριστά και με τη σειρά (από αριστερά προς τα δεξιά) που αναφέρονται στους πίνακες I ως V.

Κατηγορία I. Υπάρχει σ' όλες τις τομές. Στις τομές 464-I, 464-III και 464-IV δεν εμφανίζεται στα πάνω στρώματα. Μόνο στην τομή 465-I σημειώθηκε μεγαλύτερος αριθμός οστράκων στο άνω στρώμα, ενώ μειώνεται βαθύτερα και στην τελευταία φάση IIIc δεν εμφανίζεται καθόλου¹. Τα όστρακα που ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία, κρίνοντας από το πάχος των οστράκων και τον πηλό, δεν ανήκουν σε χονδροειδή αγγεία. Τα μοτίβα συνήθως είναι γραμμές όχι πολύ φαρδιές. Τα όστρακα είναι πολύ μικρά και δεν είναι δυνατή η συγκέντρωση άλλων πληροφοριών.

Κατηγορία 10. Εμφανίζεται σ' όλες τις τομές εκτός από την 464-II, αν και θα ήθελα να τονίσω ότι το κεραμικό υλικό, ιδιαίτερα η γραπτή κεραμική, έχει διατηρηθεί σε άσχημη κατάσταση και ως επί το πλείστον οι διαστάσεις των οστράκων είναι πολύ μικρές, έτσι που να μην μπορούμε ν' αρνηθούμε με βεβαιότητα την απουσία ή παρουσία μεγαλύτερου αριθμού οστράκων αυτής της κατηγορίας.

Κατηγορία 12. Συναντάται σ' όλες τις τομές και σ' όλες τις φάσεις εκτός από την 464-III, όπου δεν υπάρχει στη φάση I. Διαπιστώνεται ότι εκτός από την τομή 465-I, στην οποία ο αριθμός είναι μεγαλύτερος στα άνω στρώματα, ενώ βαθύτερα μειώνεται, στις άλλες τομές στα κάτω στρώματα ο αριθμός είναι σημαντικά μεγαλύτερος. Δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά όστρακα. Η ποσοστιαία διαφορά μεταξύ αυτής της γραπτής κατηγορίας και των άλλων γραπτών κατηγοριών οφείλεται στην κακή διατήρηση της κεραμικής και ιδιαίτερα της γραπτής.

Κατηγορία 24. Συναντάται σ' όλες τις τομές. Δεν εμφανίζεται στις άνω φάσεις, εκτός από την τομή 465-I. Τα μοτίβα είναι, σχεδόν αποκλειστικά, ομάδες από επάλληλες ευθείες, όπως και στην κατηγορία 31. Αυτό, καθώς επίσης και οι μικρές διαστάσεις των οστράκων, είναι ένας λόγος, που δυσκολεύει την ένταξη των οστράκων στη μια από τις δυο παραπάνω κατηγορίες. Στη φάση II της τομής 465-I διακρίνονται τρία όστρακα, τα

1. Σχετικά με τις φάσεις βλ. υποσ. 1, σελ. 235, του προηγούμενου κειμένου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ανάλυση κεραμικής

ΤΟΜΗ 464-I

ΦΑΣΗ	Γ ρ α π τ α						Με επιχρυσισμα					Χονδ.		Ε γ χ α ρ α κ τ α							
	1	10	12	24	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13	21	27	28	34			
I			2				23	18	3			72		5					123 οστ. 2000 γρ.	επιχωση 0,30μ	
II	15	7	62	18		11 RED 1 WHITE 2	2191	954	13	52	23	2080	2	57	2		17		5507 οστ. 8540 γρ.	επιχωση 1,10-1,50μ	
III _α	7	5	21	4			559	169	7	3	7	305		14	1				1102 οστ. 12840 γρ.	επί - χωση	
III _β	26	23	108	51	5	2 RED 4 WHITE	2713	1123	40	4	32	2454	3	44	8		7	4	6674 οστ. 101282 γρ.	0,60-1,10μ	
																			ΓΕΝΙΚΟ	13406	όστρακια
																			ΣΥΝΟΛΟ	201532	γραμμάρια

ΠΙΝΑΚΑΣ II

ΤΟΜΗ 464-II

ΦΑΣΗ	Γ ρ α π τ α						Με επιχρυσισμα					Χονδ.		Ε γ χ α ρ α κ τ α							
	1	10	12	24	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13	21	27	28	34			
I	1		4				66	54	1			158		1					285 οστ. 4970 γρ.	επιχωση 0,30μ	
II	7		61	8		8 RED 2	1286	720	7	70	20	2513	4	36	2		20		4764 οστ. 108300 γρ.	επιχωση 1,00μ	
																			ΓΕΝΙΚΟ	5049	όστρακια
																			ΣΥΝΟΛΟ	113270	γραμμάρια

ΠΙΝΑΚΑΣ III

ΤΟΜΗ 464-III

ΦΑΣΗ	Γ ρ α π τ α						Με επιχρυσισμα					Χονδ.		Ε γ χ α ρ α κ τ α							
	1	10	12	24	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13	21	27	28	34			
I						1	5	10				39							55 οστ. 900 γρ.	επιχωση 0,30μ	
II		1	5	1		3	208	206	1	22		697		2			2		1148 οστ. 27730 γρ.	επιχωση 0,50-0,70 μ	
III _α	3	13	5	6	2	4 RED 3	994	650	2	81	13	2447	4	15	2	1	18	1	4264 οστ. 99040 γρ.	επιχωση 0,40-0,60μ	
III _β	15	25	4	4	1	12 RED 1 WHITE	840	479	7	72	13	2395	3	30	4		18	1	3924 οστ. 94570 γρ.	επιχωση 0,40μ	
																			ΓΕΝΙΚΟ	9391	όστρακια
																			ΣΥΝΟΛΟ	222240	γραμμάρια

ΠΙΝΑΚΑΣ IV-V

Ανάλυση κεραμικής

ΤΟΜΗ 464-IV

ΦΑΣΗ	Γ ρ α π τ α						Με επιχρυσισμα					Χ ο υ δ.		Ε γ χ α ρ α κ τ α						
	1	10	12	24	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13	21	27	28	34		
I			1			2 _{RED}	17	22	1			84		1					128 οστ. επίχωση 2050 γρ. 0,30 μ	
II			3		1	4 _{RED}	250	192	4	23	2	569	1	7			6		1062 οστ. επίχωση 28650 γρ. 0,50-0,70 μ	
III	19	23	45	15		17 _{RED}	1550	865	12	115	40	2530	3	65	2	1	37	1	5340 οστ. επίχωση 134930 γρ. 1,00 μ	
																	ΓΕΝΙΚΟ	6530	όστρακα	
																	ΣΥΝΟΛΟ	165	630 γραμμάρια	

ΤΟΜΗ 465-I

ΦΑΣΗ	Γ ρ α π τ α						Με επιχρυσισμα					Χ ο υ δ.		Ε γ χ α ρ α κ τ α						
	1	10	12	24	29	30	3α	3β	14	26	31	4	18	13	21	27	28	34		
I						7 _{RED} 1 _{WHITE} 2	1362	491	18	10	9	1546	1	48	4	1	19	2	3611 οστ. επίχωση 64685 γρ. 0,30 μ	
II			5	15	10		2	493	154	7		7	513		13	1		3	1	1224 οστ. επίχωση 24240 γρ. 0,80-1,30 μ
III _a			1	3	2		20	292	142	19		1	241		1					722 οστ. επίχωση 12670 γρ. 0,40-0,6 μ
																	ΓΕΝΙΚΟ	5557	όστρακα	
																	ΣΥΝΟΛΟ	101	595 γραμμάρια	

οποία ανήκουν στα τροπιδωτά αγγεία. Στη φάση IIIβ της τομής 464-I διακρίνεται ένα όστρακο, το οποίο ανήκει στο σχήμα τύπου 30.

Κατηγορία 29. Αυτή η κατηγορία αντιπροσωπεύεται με πολύ μικρό αριθμό οστράκων στις τομές 464-I, 464-III και 464-IV στα κάτω στρώματα. Τα μοτίβα είναι επάλληλες ευθείες σε φαιό-μαύρο φόντο. Στη φάση IIIβ της τομής 464-I ξεχωρίζει ένα όστρακο με λευκά μοτίβα σε κοκκινωπό φόντο. Δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά όστρακα.

Κατηγορία 30. Υπάρχει σ' όλες τις τομές και σχεδόν σ' όλες τις φάσεις εκτός από τις φάσεις I, III της τομής 464-I και τη φάση I της τομής 464-II. Ο μεγαλύτερος αριθμός των οστράκων αυτής της κατηγορίας ανήκει στη red torped κεραμική, της οποίας όλα τα όστρακα είναι «τυφλά». Στη φάση III της τομής 464-IV υπάρχει ένα όστρακο με τρίχρωμη διακόσμηση: κόκκινο-μαύρο-κόκκινο-φαιό, και ένα όστρακο με δίχρωμη διακόσμηση: κόκκινο-μαύρο-κόκκινο.

Μικρότερος αριθμός οστράκων ανήκει στη white torped κεραμική, που ως επί το πλείστον έχουν το σχήμα τύπου 23.

Γραπτή κεραμική αυτής της κατηγορίας συναντάμε πιο συχνά στα

κάτω στρώματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι το χρώμα των μοτίβων της γραπτής κεραμικής είναι προς το ανοιχτό καφέ και διαφέρει από την ίδια κατηγορία των Βασιλικών, όπου είναι κοκκινωπή ή πολλές φορές βυσσινί. Η διακόσμηση είναι πολύ αραιή, έτσι που στα όστρακα να απομένει μια λεπτή κάθε είδους γραμμή. Στη φάση IIIβ της τομής 464-I διακρίνεται σχήμα τύπου 23 (26 όστρακα), στη φάση I της τομής 465-I επίσης σχήμα τύπου 23 (1 όστρακο) και στη φάση II της ίδιας τομής ένα όστρακο στο ίδιο σχήμα.

Κατηγορία 3α. Είναι μια από τις κατηγορίες που συναντώνται σε πολύ μεγάλο ποσοστό. Υπάρχει σ' όλες τις τομές και σ' όλες τις φάσεις. Ο πιο συχνός τύπος είναι εκείνος του τροπιδωτού αγγείου. Διακρίνονται:

464-I	φάση I	σχήμα τύπου 30	(1 όστρακο)
	φάση II	»	» 11 (1 όστρακο)
		»	» 14 (1 όστρακο), και δύο όστρακα με μαστοειδείς αποφύσεις
	φάση IIIα	σχήμα τύπου 20	(1 όστρακο)
		»	» 23 (1 όστρακο)
	φάση IIIβ	»	» 20 (2 όστρακα)
		»	» 31 (1 όστρακο), και ένα όστρακο με μικρή μαστοειδή απόφυση
464-III	φάση II	σχήμα τύπου 31	(1 όστρακο)
	φάση IIIβ	»	» 6 (1 όστρακο)
464-IV	φάση III	»	» 30 (1 όστρακο)
465-I	φάση I	»	» 11 (2 όστρακα)
	φάση II	»	» 11 (1 όστρακο)
		»	» 30 (1 όστρακο)
	φάση IIIα	»	» 3 (1 όστρακο)
		»	» 6 (1 όστρακο)

Κατηγορία 3β. Αυτή η κατηγορία επίσης συναντάται σε μεγάλο ποσοστό, αλλά πάντα σε μικρότερο αριθμό από την 3α και την ακολουθεί στις αυξομειώσεις της σε όλες τις τομές και τις φάσεις.

Διακρίνονται:

464-I	φάση I	σχήμα τύπου 30	(1 όστρακο)
	φάση IIIβ	»	» 11 (1 όστρακο)
464-II	φάση II	»	» 20 (1 όστρακο)
464-III	φάση II	»	» 6 (1 όστρακο)
		»	» 14 (1 όστρακο)
	» IIIβ	»	» 31 (1 όστρακο)
464-IV	φάση III	»	» 6 (1 όστρακο)

Κατηγορία 14. Εμφανίζεται σ' όλες τις τομές και τις φάσεις εκτός από την τομή 464-III, όπου στη φάση I δεν υπάρχει. Ο αριθμός των οστράκων αυξάνεται στα βαθύτερα στρώματα. Τα όστρακα που ανήκουν στην κατηγορία αυτή έχουν λεπτά τοιχώματα και σχετικά καθαρό πηλό. Όλα τα όστρακα είναι «τυφλά» και μόνο στη φάση IIIβ της τομής 464-I διακρίνεται ένα όστρακο, το οποίο ανήκει στο σχήμα τύπου 17.

Κατηγορία 26. Υπάρχει σ' όλες τις τομές. Παρατηρείται ότι αυτή η κατηγορία δεν εμφανίζεται στα ανώτερα στρώματα εκτός από την τομή 465-I. Γενικά στα βαθύτερα στρώματα ο αριθμός των οστράκων αυξάνεται. Μικρός αριθμός οστράκων φέρει ρηχή αυλακωτή διακόσμηση στη μύρη επιφάνεια του αγγείου:

- 464-I φάση II ένα όστρακο με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση, στην κόκκινη επιφάνεια φέρει διακόσμηση, η οποία έχει αποδοθεί με την πίεση του στιλβωτήρα.
 464-III φάση IIIα 2 όστρακα με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση.
 φάση IIIβ 1 όστρακο με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση.
 464-IV φάση II 1 όστρακο.
 φάση III 3 όστρακα και ένα όστρακο με ρηχή αυλακωτή διακόσμηση που σχηματίζει μοτίβο κόκαλο ψαριού.

Κατηγορία 31. Στην τομή 465-I συναντάται σ' όλες τις φάσεις, ενώ στις υπόλοιπες τομές δεν εμφανίζεται στα ανώτερα στρώματα. Όπως ήδη έχω αναφέρει, τα μοτίβα είναι σχεδόν αποκλειστικά ομάδες από επάλληλες ευθείες. Δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά όστρακα.

Κατηγορία 4. Υπάρχει σ' όλες τις τομές με πολύ μεγάλο αριθμό οστράκων. Τα περισσότερα όστρακα είναι με χοντρά τοιχώματα και από πηλό κακής ποιότητας. Η επιφάνεια είναι συνήθως αστίλβωτη και ανοιχτού καφέ χρώματος. Ως επί το πλείστον τα όστρακα είναι «τυφλά», αλλά σίγουρο είναι ότι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τα όστρακα ανήκουν σε φιάλες και βαθιά αγγεία.

Διακρίνονται:

464-I φάση IIIβ σχήμα τύπου	24 (2 όστρ.)	27 (2 όστρ.)
	22 (1 όστρ.)	6 (2 όστρ.)
464-II φάση II σχήμα τύπου	5 (1 όστρ.)	6 (1 όστρ.)
	24 (1 όστρ.)	22 (1 όστρ.)
464-III φάση IIIα σχήμα τύπου	6 (4 όστρ.)	23 (1 όστρ.)
464-IV φάση III σχήμα τύπου	6 (1 όστρ.)	14 (1 όστρ.)
	22 (1 όστρ.)	

Κατηγορία 18. Αντιπροσωπεύεται με μικρό αριθμό οστράκων σε όλες τις τομές. Δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά όστρακα.

Κατηγορία 13. Συναντάται σε όλες τις τομές και εκτός από την τομή 465-I, στις άλλες ο αριθμός των οστράκων από τα άνω στρώματα προς 3 τα βαθύτερα αυξάνεται. Με βεβαιότητα διακρίνεται το σχήμα τύπου 33¹ τροπιδωτή φιάλη με ομόκεντρα εγχάρακτα ως αυλακωτά ημικύκλια επάνω από την τροπίδωση. Αυτός ο τύπος αγγείων με τη χαρακτηριστική λαβή και διακόσμηση είναι εξαιρετικής ποιότητας με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια. Στην τομή 464-I, φάση IIIβ, υπάρχουν τρία όστρακα με λευκή ύλη στις εγχαραξεις. Στην 464-III, φάση IIIβ, ένα όστρακο φέρει εγχάρακτη διακόσμηση σε συνδυασμό με διακόσμηση αποδομένη με στιλβωτήρα.

Κατηγορία 21. Αντιπροσωπεύεται με μικρό αριθμό οστράκων σ' όλες τις τομές. Επί το πλείστον πρόκειται για όστρακα διακοσμημένα με συνεχόμενες στιγμές. Τα υπάρχοντα όστρακα δεν παρέχουν άλλες πληροφορίες.

Κατηγορία 27. Εμφανίζεται σε πολύ μικρό αριθμό στις τομές 465-I, 464-III, 464-IV. Εκτός από ένα όστρακο όλα τα υπόλοιπα ανήκουν στη χονδροειδή κεραμική.

Κατηγορία 28. Αυτή η κατηγορία υπάρχει σε όλες τις τομές σε μεγαλύτερο ποσοστό στα βαθύτερα στρώματα. Οι αυλακώσεις είναι πολύ ρηχές, μερικές φορές μόλις διακρίνονται και είναι σχετικά στενές. Είναι κατακόρυφες ή λοξές και σχεδόν αποκλειστικά απαντώνται σε αγγεία κατηγορίας 3α, σπάνια σε αγγεία κατηγορίας 26 (black topped), όπου αποκλειστικά είναι λοξές και χωρίς εξαίρεση στη μαύρη επιφάνεια. Τα περισσότερα όστρακα είναι «τυφλά». Διακρίνονται τρία όστρακα σχήματος τύπου 20 στην τομή 464-I, φάση IIIβ. Στην τομή 464-III, φάση IIIα και IIIβ, υπάρχουν όστρακα με σπειροειδή ρηχή αυλακωτή διακόσμηση.

Κατηγορία 34. Υπάρχει σε μικρό ποσοστό σε όλες τις τομές εκτός από την 464-II. Σ' όλες τις τομές εμφανίζεται στα κάτω στρώματα, ενώ στην τομή 465-I μόνο στα ανώτερα. Ο μεγαλύτερος αριθμός οστράκων είναι διακοσμημένος με οριζόντιο μπαρμποτίν. Μικρός αριθμός οστράκων φέρει μπαρμποτίν με αψιδωτή κατάληξη ή κλασικό μπαρμποτίν. Εκτός από ένα όστρακο που φέρει κλασικό μπαρμποτίν, όλα τα άλλα ανήκουν στην κατηγορία της χονδροειδούς κεραμικής.

1. Προστίθεται στο σχήμα 33, το οποίο ήδη συναντάμε στα Βασιλικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Αγγειολόγιο

2

3

5

6

11

14

15

20

22

23

24

27

30

31

33

Στις ανασκαφές του 1987 οι τομές που έχουν ανασκαφεί δεν έχουν όλες το ίδιο βάθος, αλλά είναι φανερό ότι σε όλες αντιπροσωπεύεται η ίδια φάση. Ακόμα και στην τομή 464-I, που είναι η πιο βαθιά, δεν εμφανίζονται σημαντικές αλλαγές στις κεραμικές κατηγορίες από τα πάνω στρώματα προς τα βαθύτερα.

Οι ποσοστιαίες αυξομειώσεις της κεραμικής ανά κατηγορία δεν μας δίνουν στοιχεία, με τα οποία θα μπορούσαμε να διακρίνουμε περισσότερες φάσεις στα μέχρι τώρα ανασκαμμένα στρώματα.

Όσον αφορά το συσχετισμό της Θέρμης Β με τα Βασιλικά, φανερό είναι ότι το κεραμικό υλικό που έχει μελετηθεί είναι ανάλογο με εκείνο της φάσης Βασιλικά ΙΙΙ και ίσως στα ανώτερα στρώματα της Θέρμης Β αντιπροσωπεύεται η φάση Βασιλικά ΙV. Σ' αυτό το συμπέρασμα μας οδηγεί η παρουσία της κατηγορίας 1, η οποία αντιπροσωπεύεται με σχετικά μικρό αριθμό οστράκων, όπως και η κατηγορία 29, η οποία είναι σχεδόν ανύπαρκτη.

Επίσης και τα σχήματα αγγείων (βλ. πίν. VI σελ. 253), τα οποία εμφανίζονται στη Θέρμη Β και διακρίθηκαν στα Βασιλικά ΙΙΙ και ΙV, μας οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα.

Απ' όλο το κεραμικό υλικό ξεχωρίζει ένα όστρακο με πλαστική διακόσμηση από το άνω μέρος αγγείου. Πρόκειται για αγγείο με καθαρό πηλό και ελάχιστη μίκα. Σώζεται μόνο το ήμισυ σχηματοποιημένου ανθρώπινου προσώπου που έχει αποδοθεί πλαστικά (Σχ. 6). Παρόμοιο όστρακο βρέθηκε στα Βασιλικά στην α.ε. 7, η οποία ανήκει στο τέλος της φάσης Βασιλικά ΙΙΙ. Παρόμοιο στυλ προσώπου συναντάμε στα ομοιώματα σπιτιών του *velusko-pogodin* πολιτισμού, τα οποία ανήκουν στις φάσεις ΙΙΙ-ΙV¹.

Η κεραμική σε σχέση με τα Βασιλικά όσον αφορά την τεχνική και τη διακόσμηση είναι όμοια. Παρατηρείται μεγάλο ποσοστό πολυτελούς κεραμικής σε σχέση με τη χονδροειδή και ιδιαίτερα η κατηγορία 3α, η οποία στην τομή 464-I είναι αριθμητικά μεγαλύτερη από την κατηγορία 4. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη Θέρμη Β η σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες 3α και 3β είναι αντίθετη με εκείνη των Βασιλικών, όπου παρατηρείται ότι η 3β είναι αριθμητικά μεγαλύτερη από την 3α σε όλες τις α.ε.

Εκτός από αυτή τη διαφορά δεν παρατηρούνται άλλες σημαντικές διαφορές στις κεραμικές κατηγορίες των δύο οικισμών.

1. (Garašaniu, 1979, και Simoska-Sanev, 1975).

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΣΚΟΥΡΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η λιθοτεχνία (πίν. 1, 2, 3)

Η ανασκαφή της Θέρμης Β έδωσε υψηλό ποσοστό προϊόντων λιθοτεχνίας συγκριτικά με το μικρό στρωματογραφικό βάθος και την περιορισμένη έκταση που μια πρώτη ανασκαφική περίοδος κατόρθωσε να καλύψει. Στη συγκεκριμένη παρουσίαση επιχειρείται μια πρώτη εκτίμηση της λιθοτεχνίας της Θέρμης Β όσον αφορά στα ευρήματα της τομής 464-I που έχει κατεβεί στο μεγαλύτερο μέχρι στιγμής βάθος και μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν τομή οδηγός για τη στρωματογραφία της ανασκαφής.

1. *Οι πρώτες ύλες.* Η παραγωγή των προϊόντων λιθοτεχνίας της Θέρμης Β καλύπτεται σχεδόν στο σύνολό της από ένα είδος συμπαγούς, αδιαφανούς πυριτόλιθου, που ο χρωματισμός του ποικίλλει από πορτοκαλί και ανοιχτό καφέ μέχρι κόκκινο και βυσσινί (ενδεικτικές κατηγορίες Munsell: 7. 5YR 4/4, brown-5YR4/3, 4/4, reddish brown-2. 5YR5/4, reddish brown-10R3/2, dusky red-7. 5R3/2, dusky red-5R 3/2, dusky red). Η τοπική προέλευση του είδους αυτού της πέτρας πιστοποιείται από την ύπαρξη ενός λατομείου στην ευρύτερη περιοχή της Θέρμης, σε απόσταση 2,5 χλμ. από τον οικισμό των Βασιλικών και 12 χλμ. από τον οικισμό της Θέρμης, το οποίο εντοπίζεται 2 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης του δρόμου προς Περιστερά με τον χαλικοστρωμένο δρόμο προς Λιβάδι (Γραμμένος Δ. 1984: 168). Κομμάτια ακατέργαστα, μικρών διαστάσεων, που εύκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν, υπάρχουν σε αφθονία στην γύρω περιοχή, σε ακτίνα περίπου 1 χλμ. Η ποιότητα ωστόσο αυτού του είδους του πυριτόλιθου, όσον αφορά στην «απολεπιστική του ιδιότητα» (*aptitude de la taille*), είναι ιδιαίτερα χαμηλή —σίγουρα πολύ χαμηλότερη από τις ποικιλίες της Θεσσαλίας και της Ν. Ελλάδας. Το υλικό που συναντά κανείς τόσο με τη μορφή προϊόντων λιθοτεχνίας, στα στρώματα της ανασκαφής, όσο και με τη μορφή όγκων πέτρας γύρω από το λατομείο, χαρακτηρίζεται από εσωτερικές ρωγμές και προσμείξεις που συντελούν στη μείωση της ομοιογένειας, ιδιότητας που η ύπαρξή της στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό αποτελεί προϋπόθεση της επιτυχημένης απολέπισης. Διαφορετικά, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση της Θέρμης, οι εσωτερικές ανωμαλίες του υλικού γίνονται αιτία αυτό να σπάξει «πρώιμα», ως προς την πρόθεση του τεχνίτη που κατευθύνει το χτύπημα, ή ακόμα και να γίνεται άθραυστο.

Εκτός από τον πυριτόλιθο, σημαντικό τμήμα των προϊόντων της λιθοτεχνίας είναι κατασκευασμένο από χαλαζία, δεύτερο ποσοστιαία

υλικό στη λιθοτεχνία της Θέρμης. Δυστυχώς ο χαλαζίας αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα είδη πετρωμάτων όσον αφορά στην ταύτιση των προϊόντων απολέπισης καθώς η φυσική, κάθετη θραύση που τον χαρακτηρίζει δύσκολα διακρίνεται από την κογχοειδή θραύση, προϊόν ενός σκόπιμου, άρα ανθρώπινου χτυπήματος. Προς το παρόν επιχειρήθηκε ένας πρώτος εμπειρικός διαχωρισμός των πραγματικών προϊόντων απολέπισης από τα φυσικά κομμάτια, ωστόσο απαιτείται συστηματική μελέτη των φυσικών ιδιοτήτων του πετρώματος καθώς και των αντιδράσεών του στη σκόπιμη θραύση πριν φτάσουμε σε σίγουρα συμπεράσματα για το πραγματικό ποσοστό των προϊόντων αυτού του είδους στον οικισμό της Θέρμης.

Πυριτόλιθος	Χαλαζίας	Άλλα υλικά
61,9 %	35,3 %	2,6 %

Σχετικά ποσοστά πρώτων υλών

Αξίζει τον κόπο να σημειωθεί ότι η τοπική προέλευση τόσο για τον πυριτόλιθο όσο και για τον χαλαζία πιστοποιείται από την εξέταση των γεωλογικών στρωμάτων της περιοχής. Τα χαλαζιακά πετρώματα φαίνεται ότι ανήκουν σε ζώνη ιζηματογενών πετρωμάτων, η οποία ξεκινάει από την περιοχή του οικισμού Ευκαρπίας Θεσσαλονίκης, διακόπτεται κατά τόπους από φλέβες χαλαζία, συνεχίζει προς τα νοτιοανατολικά με έντονη κρυστάλλωση και σταματά τελικά βόρεια της Θέρμης κοντά στη θέση Ξηροπόταμος. Μια δεύτερη πιο νότια ζώνη μεταϊζηματογενών πετρωμάτων, που επίσης αναπτύσσεται με κατεύθυνση από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, μεταπίπτοντας στα νοτιοανατολικά σε ασβεστικούς χαλαζίτες, μπορεί να αποτελεί μια άλλη πιθανή πηγή πρώτης ύλης. Η πρώτη από τις δύο ζώνες εμφανίζει παράλληλα και ορίζοντες πυριτολίθων σε μικρή έκταση, ενώ το γεγονός πως αποτελείται από ιζηματογενή πετρώματα συμφωνεί με την παρουσία πυριτολίθου, ο οποίος συχνά σχηματίζεται μέσα σε ιζηματογενή πετρώματα (Frontel 1962).

Πέρα από τα παραπάνω είδη πρώτων υλών παρατηρείται, μετά από μακροσκοπική εξέταση, η χρησιμοποίηση άλλων υλικών σε πολύ μικρό βαθμό, όπως μια κατηγορία που προσιδιάζει τόσο στον πυριτόλιθο όσο και στον αχάτη ή μια άλλη που μοιάζει τόσο με πυριτόλιθο όσο και με ίασπη. Η ποιότητα των διαφορετικών αυτών υλικών είναι καλύτερη από του κοινού στον οικισμό πυριτόλιθου, χωρίς ωστόσο αυτή η διαφορά να πιστοποιεί την «εξωτική» προέλευσή τους. Μοναδική σίγουρη περι-

πτωση πρώτης ύλης με μη τοπική προέλευση παραμένει ο οψιανός που αντιπροσωπεύεται από τον ελάχιστο αριθμό τριών ή τεσσάρων κομματιών. Φυσικά, κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να βγει για την προέλευσή του χωρίς τη βοήθεια των αντίστοιχων ειδικών αναλύσεων.

2. *Η τεχνική*: Η λιθοτεχνία της Θέρμης Β παρουσιάζει ποικιλία προϊόντων που αντιπροσωπεύουν αρκετά από τα πιθανά στάδια μιας «αλυσίδας κατασκευής» (chaîne opératoire) εργαλείων. Πραγματοποιείται παραγωγή τόσο φολίδων όσο και λεπίδων σαν αποτέλεσμα της χρησιμοποίησης σημαντικού αριθμού πυρήνων που βρέθηκαν στα στρώματα του οικισμού.

2.1. *Οι πυρήνες*. Πυρήνες σχηματίζονται τόσο επάνω σε φυσικά κομμάτια πέτρας, όσο και επάνω σε χοντρές φολίδες. Οι περισσότεροι δεν υπακούουν σε συγκεκριμένο γεωμετρικό σχήμα, αν και υπάρχουν πυρήνες που προσεγγίζουν τους κωνικούς. Οι κατευθύνσεις απολέπισης είναι συχνά πάνω από μία, συνήθως δύο, σε συνδυασμό με τη χρησιμοποίηση διαδοχικών επιφανειών κρούσης, όπου η πρώτη επιφάνεια απολέπισης (face d'éclatement) χρησιμοποιείται στη συνέχεια σαν επιφάνεια κρούσης (plan de frappe). Διαπιστώθηκε ακόμα μία τουλάχιστον περίπτωση απολέπισης με δύο επιφάνειες κρούσης αντίθετες μεταξύ τους και με κατευθύνσεις απολέπισης σε ορθή γωνία ως προς τις επιφάνειες κρούσης. Οι επιφάνειες κρούσης είναι συνήθως λείες (lisses) και σπάνια με λίγες «έδρες» (facettes), αποτέλεσμα τεχνικής επεξεργασίας με σκοπό τη δημιουργία σημείων κρούσης για τη διευκόλυνση της απολέπισης. Τα προϊόντα, φολίδες και λεπίδες, είναι πολλές φορές ανάμικτα στον ίδιο πυρήνα. Η έλλειψη κανονικότητας κατά τη διάταξη των αρνητικών των προϊόντων επάνω στην επιφάνεια απολέπισης, σε συνδυασμό με την έλλειψη σταθερών ενδείξεων προετοιμασίας των ξεχωριστών σημείων όπου θα ασκηθεί δύναμη για τον αποχωρισμό κομματιού επάνω στη «στεφάνη» (corniche) του πυρήνα μας κάνουν να υποθέσουμε ότι η τεχνική αποχωρισμού που θα εφαρμοζόταν θα ήταν μάλλον η κρούση παρά η πίεση. Η κακή ποιότητα του υλικού πιθανόν να αποτέλεσε έναν επιπλέον παράγοντα δυσκολίας για την εφαρμογή της τεχνικής της πίεσης, εφόσον η τελευταία απαιτεί αρκετά μεγάλη ομοιογένεια, την οποία το υλικό της Θέρμης δεν φαίνεται να διαθέτει σε υψηλό βαθμό. Βρέθηκαν, παρ' όλα αυτά, δύο ή τρεις περιπτώσεις μικρού μεγέθους πυρήνων κωνικού σχήματος που χαρακτηρίζονται από έντονη «ράβδωση» (nucleus cannelées) χάρη στην παραλληλία των αρνητικών τους, ένδειξη απολέπισης με πίεση που συνεπάγεται πολύ μεγαλύτερη

κανονικότητα τόσο για τον πυρήνα, όσο και για τον ρυθμό της απολέπισης.

Σχεδόν στο σύνολό τους οι πυρήνες φαίνεται ότι εγκαταλείπονταν γρήγορα, με πιθανότερη αιτία την αχρήστευση των επιφανειών απολέπισης και κρούσης λόγω της κακής ποιότητας του υλικού. Φολίδες ανανέωσης (éclats de ravivage) των επιφανειών κρούσης και απολέπισης του πυρήνα βρέθηκαν, σε μικρό όμως ποσοστό, γεγονός που μάλλον συμφωνεί με την εύρεση αρκετών μεγάλου μεγέθους πυρήνων, οι οποίοι σίγουρα δεν αποτελούν τα υπολείμματα μιας εντατικής απολέπισης.

Όσον αφορά στα προϊόντα προετοιμασίας του πυρήνα για την απολέπιση βρέθηκαν αρκετές φολίδες που έχουν την επάνω όψη τους (face supérieure) καλυμμένη με φλοιό (éclats corticales), ενώ είναι λίγες οι λεπίδες που έχουν καλυμμένη με φλοιό ολόκληρη ή τη μισή από την επάνω όψη τους, στοιχείο που θα ήταν ενδεικτικό του προσχεδιασμού πυρήνων για την παραγωγή αποκλειστικά λεπίδων και θα κατέτασσε τις παραγόμενες λεπίδες στην πρώτη ή στη δεύτερη σειρά εξαγωγής από τον πυρήνα, ανάλογα με το ποσοστό του φλοιού που αυτές θα έφεραν στην επιφάνειά τους. Η έλλειψη αυτή λεπίδων προετοιμασίας, με μόνη εξαίρεση μια πιθανή λεπίδα προετοιμασίας της αρχικής ακμής του πυρήνα (lame à crête) σχετίζεται ίσως με το γεγονός πως το υλικό του εξωτερικού φλοιού (cortex) εισχωρεί σε πολλές περιπτώσεις μέσα στον πυριτόλιθο, λόγω φυσικών ρωγμών, δυσκολεύοντας την ολοκληρωμένη αφαίρεση του εξωτερικού φλοιού (décorticage) που είναι απαραίτητο να προηγηθεί για να τηρηθεί ένας κανονικός ρυθμός συνεχούς απολέπισης.

2.2. Τα προϊόντα απολέπισης. Τα προϊόντα της απολέπισης των πυρήνων κατανέμονται σε δύο βασικές κατηγορίες: στα προϊόντα χωρίς χαρακτηριστικά εργαλειακής χρήσης (α) και στα προϊόντα με χαρακτηριστικά εργαλειακής χρήσης (β). Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο διαχωρισμός αυτός γίνεται με βάση τεχνομορφολογικά κριτήρια, δηλαδή, με άλλα λόγια, με τον προσδιορισμό των μετατροπών που έχει υποστεί το υλικό εξαιτίας της επέμβασης της ανθρώπινης τεχνικής. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζονται εδώ όλες οι διαδικασίες μετατροπής ενός κομματιού, απολεπισμένου ή όχι, σε εργαλείο, με τη βοήθεια «αφαιρέσεων» υλικού που πετυχαίνουν την αλλαγή της μορφής του. Το σύνολο των διαδικασιών αυτών χαρακτηρίζεται «δευτερογενής επεξεργασία» (retouche).

Πέρ' από έναν τέτοιο διαχωρισμό χαρακτηρίζονται βέβαια σαν εργαλεία κι όλα εκείνα τα προϊόντα απολέπισης που φέρουν τα σημάδια μετατροπών της αρχικής τους μορφής εξαιτίας μιας ή περισσότερων συγκεκριμένων χρήσεων. Μια τέτοιου είδους διαδικασία ταξινόμησης γί-

νεται με κριτήρια λειτουργικά και απαιτεί την μελέτη των μικροσκοπικών «ιχνών χρήσης» (microwear analysis) επάνω στα εργαλεία. Καθώς μια τέτοια διαδικασία μεθοδολογικά διαφέρει από την προσέγγιση των εργαλείων με βάση την τεχνομορφολογία τους και απαιτεί σε μεγάλο βαθμό τη συνεργασία των φυσικών επιστημών συνήθως πραγματοποιείται σε ξεχωριστά πλαίσια από τη μελέτη της τεχνολογίας των εργαλείων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η γυαλάδα χρήσης που προκαλείται στην επιφάνεια των εργαλείων από την επαφή τους με τα φυτά κατά τον θερισμό και συνήθως ονομάζεται «γυαλάδα θερισμού» (sickle gloss), η οποία εύκολα διακρίνεται με γυμνό μάτι. Τα εργαλεία του τύπου αυτού, που θεωρούνται ως τέτοια ανεξάρτητα από τεχνομορφολογικούς παράγοντες, ονομάζονται εργαλεία «à posteriori», γιατί η δικαιολόγηση του χαρακτηρισμού τους ακολουθεί τη χρήση τους.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τον παραπάνω περιορισμό ως προς το κριτήριο διάκρισης των εργαλείων, σημειώνεται ότι η κατηγορία (α), των απολεπισμάτων χωρίς εμφανή τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά εργαλειακής χρήσης, χωρίς μ' άλλα λόγια δευτερογενή επεξεργασία (retouche) δεν αποκλείεται να περιέχει και εργαλεία των οποίων η λειτουργία σαν τέτοια δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή παρά μόνο μετά από ξεχωριστή μελέτη των μικροσκοπικών «ιχνών χρήσης» τους. Προς το παρόν μια τέτοιου είδους μελέτη δεν έχει πραγματοποιηθεί για τα εργαλεία της Θέρμης κι έτσι οι οποιοσδήποτε εκτιμήσεις του ποσοστού των εργαλείων διατηρούν την επιφύλαξη της διαφοροποίησής τους μετά από μελλοντική εξέταση των «ιχνών χρήσης» στο μικροσκόπιο.

Έτσι στον οικισμό της Θέρμης παρατηρείται ποικιλία τύπων εργαλείων της κατηγορίας (β), κατασκευασμένων με βάση φολίδες ή λεπίδες¹.

Αρκετά συχνές είναι οι περιπτώσεις εργαλείων με συνεχή, πλευρική δευτερογενή επεξεργασία· οι αφαιρέσεις στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις είναι κοντές (courtes) και κάθετες, απότομες, ή ημι-απότομες ως προς την κλίση τους (abruptes, abruptes-croisées, semi-abruptes), ενώ συνήθως πραγματοποιούνται επάνω σε λεπίδες. Σε μικρότερο βαθμό παρατηρείται κατασκευή μεμονωμένων «κογχών» (coches) στις πλευρές λεπίδων, ενώ είναι αρκετά συνηθισμένη η πραγματοποίηση «εκτομών» (troncatures) στα μακρινά ή στα κοντινά τμήματα των λεπίδων και στις πλευρές τόσο των φολίδων αλλά ιδιαίτερα των λεπίδων. Υπάρχουν επί-

1. Σημειώνεται ότι όλα τα προϊόντα με χαρακτηριστικά εργαλειακής χρήσης της τομής 464-I, μαζί με όσα πρόκειται να βρεθούν στις υπόλοιπες τομές, θα καταγραφούν στον κατάλογο των μικρών ευρημάτων της ανασκαφής, ο οποίος άλλωστε αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από εργαλεία.

σης λεπίδες και φολίδες «στομωμένες» (*à bord abattu*) με κάθετες αφαιρέσεις, ενώ δεν αποκλείονται τα σύνθετα εργαλεία που συνδυάζουν δύο ή τριών ειδών αφαιρέσεις δευτερογενούς επεξεργασίας, όπως μια περίπτωση λεπίδας που συνδυάζει στόμωση και κατασκευή κόγχης.

Όσον αφορά σε συγκεκριμένους «τύπους» εργαλείων, με ονομασίες κατά κανόνα ψευδολειτουργικές, και οι οποίοι συνήθως διακρίνονται από τα εργαλεία με πλευρική δευτερογενή επεξεργασία εξαιτίας της περισσότερο προχωρημένης σχηματοποίησης του περιγράμματος του «αρχικού απολεπίσματος» (*support*) με βάση το οποίο κατασκευάστηκε το εργαλείο, αρκετά συχνά είναι τα «ξέστρα» (*grattoirs*), με «δευτερογενή επεξεργασία» κυρίως σε φολίδες και πολύ σπανιότερα σε λεπίδες, ενώ υπάρχει και μια περίπτωση «διπλού ξέστρου» (*grattoir double*) σε φολίδα.

Στην ίδια κατηγορία, τα εμφανώς σχηματοποιημένα εργαλεία διάτρησης κατατάσσονται στους τύπους των αιχμών (*pointes*), με «πόδι» (*à pedoncule*) ή χωρίς, σχηματισμένα με τη βοήθεια δευτερογενούς επεξεργασίας κοντών, δίπλευρων ή μονόπλευρων αφαιρέσεων για τον σχηματισμό της «μύτης».

Τέλος, βρέθηκε μια περίπτωση γεωμετρικού μικρόλιθου. Πρόκειται για ένα «τρίγωνο» (*triangle*) δουλεμένο με κοντές πλευρικές αφαιρέσεις επάνω σε θραύσμα μακρινού άκρου λεπίδας.

Η ανασκαφή της Θέρμης έδωσε επίσης εργαλεία *à posteriori*. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη γυαλάδας χρήσης τόσο σε φολίδες όσο και σε λεπίδες και μάλιστα σε συνδυασμό με αφαιρέσεις δευτερογενούς επεξεργασίας.

Λίγα είναι τα «αποσχισμένα κομμάτια» (*pieces esquillées*) που φέρουν σχισίματα στις πλευρές τους, για τα οποία, κατά γενική παραδοχή, γίνεται η υπόθεση ότι έχουν προκληθεί από χρήση, με πιθανότερη εκδοχή τη βίαιη κρούση.

Εκτός από τα παραπάνω, οι ελάχιστες περιπτώσεις εργαλείων από υλικά ιδιαίτερα καλής ποιότητας — για τα οποία, όπως αναφέρθηκε, δεν αποκλείεται η τοπική προέλευση — αφορούν στην κατασκευή λεπίδων που στη συνέχεια δέχτηκαν δευτερογενή επεξεργασία στις πλευρές με κοντές, ημιαπότομες ως απότομες, συνεχείς αφαιρέσεις. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση ενός είδους λευκού, ημιδιαφανούς χαλαζία, πολύ καλύτερης ποιότητας από τον χαλαζία που βρίσκεται κατά κανόνα στα στρώματα του οικισμού. Το υλικό προσιδιάζει σε πολύ καλής ποιότητας πυριτόλιθο, από την άποψη των απολεπιστικών του ιδιοτήτων, και βρέθηκε μόνο σε δύο κομμάτια, μια μικρή λεπίδα χωρίς δευτερογενή επεξεργασία, και ένα «αποσχισμένο κομμάτι».

3. Συνοψίζοντας κάποια συμπεράσματα για τη λιθοτεχνία του οι-

κισμού της Θέρμης Β τονίζεται σαν ιδιαίτερα καθοριστικό για τον χαρακτήρα της το γεγονός της τοπικής προέλευσης του μεγαλύτερου μέρους των πρώτων υλών, από τις οποίες είναι κατασκευασμένα τα προϊόντα της λιθοτεχνίας. Ο οικισμός απέχει μόνο 12 χλμ. από ένα λατομείο πυριτόλιθου, ενώ οι πετρογραφικοί συσχετισμοί της περιοχής δεν αποκλείουν την ενδεχόμενη ύπαρξη και άλλων παρόμοιων πηγών της πρώτης αυτής ύλης. Ωστόσο, η εύκολη πρόσβαση δεν συνοδεύεται από εξίσου καλή ποιότητα πρώτων υλών. Παράλληλα, η αφθονία των πυρήνων σε συνδυασμό με την εγκατάλειψή τους στα πρώτα στάδια της απολέπισης έρχεται σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις νεολιθικών θέσεων (π.β. Agraftioti-Moundrea A. 1981), όπου επιβεβαιώνεται η εντατική εκμετάλλευση περιορισμένου αριθμού πυρήνων. Η εντύπωση αυτή της «σπατάλης» υλικού συσχετίζεται άμεσα με τη μικρή απόσταση από την πηγή των πρώτων υλών, αλλά και παρέχει σε σημαντικό βαθμό τους άξονες για έναν προβληματισμό γύρω από τον προσδιορισμό του πολιτισμικού χαρακτήρα της λιθοτεχνικής παραγωγής. Επιπλέον, η συζήτηση για την αποκάλυψη των πολιτισμικών παραμέτρων που συνοδεύουν την παραγωγή των προϊόντων λιθοτεχνίας εμβαθύνει αποφασιστικά με την καταγραφή της διαφοροποίησης των ποικίλων κατηγοριών προϊόντων απολέπισης και με την ανίχνευση της ύπαρξης προσανατολισμού της παραγωγής προς κάποιον ή κάποιους συγκεκριμένους τύπους εργαλείων. Ως προς το τελευταίο αυτό μπορούμε προς το παρόν να υπογραμμίσουμε, από την άποψη βέβαια και μόνο μιας πρώτης ανάγνωσης της τεχνομορφολογίας της, την πιθανή έλλειψη προσανατολισμού της λιθοτεχνίας της Θέρμης προς ένα κατά κύριο λόγο τύπο εργαλείων, που θα δρούσε καθοριστικά ως προς τον χαρακτήρα της λιθοτεχνίας σαν εξειδικευμένης με την έννοια του προσανατολισμού της στην ικανοποίηση ενός μόνο είδους αναγκών.

Μετά από τα παραπάνω, θα ήταν νομίζω απλοϊκή μία εξήγηση που περιορίζει την ερμηνεία του χαρακτήρα μιας λιθοτεχνίας—αλλά και οποιουδήποτε είδους εκδήλωσης της ανθρώπινης τεχνικής—στην καταλυτική επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος, στην περίπτωση μας της κοντινής πηγής πυριτόλιθου. Το ουσιαστικό ζητούμενο παραμένει η ανθρώπινη επέμβαση στο δοσμένο φυσικό περιβάλλον και το ζητούμενο αυτό γίνεται η προσπάθεια να ανιχνευθεί μέσα από την εξέταση των προϊόντων της απολέπισης. Το ερώτημα στρέφεται, επομένως, στον προσδιορισμό των αναγκών, στις οποίες απαντά η παραγωγή των εργαλείων και η παραγωγή αυτή, με τη σειρά της, δεν είναι άσχετη από τα υπόλοιπα σύνολα των κινητών και των ακίνητων ευρημάτων της ανασκαφής.

Έτσι, στην περίπτωση της Θέρμης είναι δυνατό η «σπάταλη» κατά μία έννοια χρησιμοποίηση του υλικού για την παραγωγή εργαλείων να

μην ισοδυναμεί με το αποτέλεσμα της εύκολης πρόσβασης στην πηγή της πρώτης ύλης, αλλά να υποστηρίζει, κυρίως σε συσχετισμό με την πιθανή έλλειψη εξειδίκευσης παραγωγής των κατηγοριών των εργαλείων, τον χαρακτηρισμό της συγκεκριμένης λιθοτεχνίας σαν αποτέλεσμα μη μόνιμης, αλλά περιοδικής απολεπιστικής δραστηριότητας. Ο ρόλος των τοπικών πρώτων υλών εντοπίζεται, από την άλλη, στην κακή ποιότητά τους, η οποία μπορεί να ανιχνευτεί σαν μια δεύτερη εξηγητική παράμετρος σχετικά με τη γρήγορη εγκατάλειψη του υλικού. Οι προτάσεις αυτές διατυπώνονται φυσικά με πολλές επιφυλάξεις, αφού δεν πρόκειται να αποδειχθούν επαρκώς παρά μόνο μετά από τη διεξοδικότερη μελέτη του υλικού και σε συσχετισμό με τα συμπεράσματα, στα οποία θα έχει καταλήξει η μελέτη των υπόλοιπων επίσης συνόλων ευρημάτων της ανασκαφής.

EYT. Γ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Η προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β

Καθώς η προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία επεκτείνεται σε νέους προσανατολισμούς, επόμενη είναι και η πολυδιάστατη εξέταση των δεδομένων που παρέχουν οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Μια τάξη αρχαιολογικών δεδομένων αποτελούν και τα οστά των ζώων που προέρχονται από τους ανασκαμμένους οικισμούς, η ανάλυση των οποίων αποτελεί ξεχωριστή ειδικότητα γνωστή ως αρχαιοζωολογία. Ο κλάδος αυτός έχει κατά καιρούς αποκτήσει διαφορετικές ερμηνευτικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Τούτο οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι, αρχικώς, η αρχαιοζωολογική ανάλυση γινόταν αποκλειστικά από ζωολόγους και όχι από ειδικευμένους αρχαιολόγους. Επομένως, μεγαλύτερη έμφαση δινόταν στη ζωολογική παρά στην αρχαιολογική ανάλυση και οι συνθετικές-ερμηνευτικές προσεγγίσεις ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες. Παράλληλα, η βιβλιογραφία για τη μορφολογική και γεωγραφική εξέλιξη των ειδών πλουτιζόταν, με αυξανόμενο ρυθμό, με οστεολογικές αναλύσεις από αρχαιολογικές ανασκαφές. Συνεπώς, δεν υπήρχε τρόπος οι ίδιες αυτές πληροφορίες να επεξεργαστούν έτσι ώστε να ενταχθούν στο εκάστοτε κοινωνικό-πολιτισμικό σύστημα με το οποίο σχετιζόνταν, πράγμα το οποίο είναι, παρά ταύτα, μέσα στις ικανότητες και στις δυνατότητες ενός αρχαιολόγου. Ο απλός προσδιορισμός των ζώων που αποτελούν την πανίδα μιας περιοχής ή ενός οικισμού και η ποσοστιαία αναλογία κάθε

είδους είναι ανάλυση χωρίς ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, καθόσον το σημείο αναφοράς εντοπίζεται στο ζώνον μάλλον (=ζωολογία) παρά στον ίδιο τον άνθρωπο (=αρχαιολογία).

Θεωρητικές επισημάνσεις. Είναι γεγονός ότι υπάρχει μια αντιπαραθετική σχέση των εννοιών «φύσις» και «πολιτισμός», που ευθύνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος για την ασυμφωνία που υπάρχει μεταξύ των αρχαιολόγων σχετικά με το θέμα της κτηνοτροφίας, ή καλύτερα, της εκμετάλλευσης των ζώων από τους προϊστορικούς πληθυσμούς. Αρχαιολογικά, αυτή η αντιπαράθεση-ασυμφωνία εκφράζεται μέσω δύο διαφορετικών και αντιμαχομένων ρευμάτων: του οικολογικού-περιβαλλοντολογικού (ecological-environmental) και του κοινωνικο-πολιτισμικού (sociocultural). Το πρώτο θεωρεί το φυσικό περιβάλλον ως τον πλέον σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των δομών μιας κοινωνίας (Higgs 1972, Shackley 1981, Butzer 1983). Το δεύτερο, αντίθετα, επισημαίνει τον κυρίαρχο ρόλο των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ ατόμων, μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων, ή μεταξύ οικισμών (Hodder 1978, 1982, Shennan 1978). Έτσι, ένα πολιτισμικό σύστημα μπορεί να κατανοηθεί, στο μέτρο του δυνατού πάντα, είτε εξετάζοντας την επίδραση του περιβάλλοντος τον οικισμό χώρου—αφθονία προϊόντων και πρώτων υλών, ύπαρξη κατάλληλης γης για καλλιέργεια και κτηνοτροφία, γειτνίαση με θάλασσα, ποτάμι, οδικές αρτηρίες κ.λ. —, είτε εξετάζοντας τις πνευματικές λειτουργίες του ανθρώπου μέσα από τις υλικές τους εκφράσεις.

Αν και τα ζώα καθεαυτά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του φυσικού κόσμου, η σχέση τους με τον άνθρωπο είναι σχέση, κατ' εξοχήν, κοινωνική (Durkheim 1915). Η εκμετάλλευση μιας ομάδας ζώων και των προϊόντων τους δεν μπορεί να ερμηνευθεί με οικολογικούς μόνον όρους. Μια τέτοια ερμηνεία θα είχε ως αποτέλεσμα η οικονομία, με την έννοια της εξασφάλισης της τροφής (subsistence), να ορίζεται ως διαδικασία περισσότερο φυσική (natural) παρά πολιτισμική (cultural). Ένας συνειδητός διαχωρισμός των ζώων από τον άνθρωπο και η απομόνωση των πρώτων στον φυσικό τους ρόλο μειώνει την προοπτική της αρχαιολογικής ερμηνείας κι έτσι, ένα μεγάλο μέρος των ανθρωπίνων πολιτισμικών λειτουργιών παραμένουν στο ερευνητικό περιθώριο.

Η παραπάνω άποψη ενισχύεται από τη διαπίστωση πως η οικονομική εκμετάλλευση των ζώων συνοδεύεται από ένα ιδιαίτερο δίκτυο σχέσεων που αφορούν και στην επαφή του ζώου με τον άνθρωπο (σχέση αλληλοεξάρτησης) και στις διαπροσωπικές σχέσεις των ατόμων (σχέση οικονομική και κοινωνική). Θα ήταν ίσως περισσότερο εποικοδομητικό να αντιμετωπίσουμε την αλληλοεξάρτηση ανθρώπων και ζώων όχι σαν

καθρέφτη της αντιπαράθεσης «φύσις» και «πολιτισμός», ούτε σαν μια σχέση που επιβάλλεται από τη φύση ή από την απουσία πολιτισμικών κανόνων, αλλά σαν μια διαδικασία στην οποία ο φυσικός και πολιτισμικός κόσμος συγχωνεύονται και διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο σύστημα σχέσεων με πολιτισμική επιφάνεια. Αυτό το σύστημα μπορεί, ευκολότερα ή δυσκολότερα, να ταυτισθεί και ορισθεί στα αρχαιοζωολογικά δεδομένα με τον ίδιο τρόπο που ταυτίζονται και ορίζονται τα άλλα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε έναν προϊστορικό οικισμό.

Μεθοδολογικές προοπτικές στην ανάλυση των οστών από τη Θέρμη Β. Η μέθοδος της αρχαιοζωολογικής έρευνας ακολουθεί ορισμένους κανόνες που δεν θα έπρεπε να υιοθετούνται απροβλημάτιστα και να εφαρμόζονται αμετάλλακτοι σε κάθε οστεολογικό σύνολο. Οι στόχοι που καλείται να ερευνήσει ο αρχαιολόγος είναι άμεσα συνδεδεμένοι με την ιδιαιτερότητα κάθε προϊστορικού οικισμού. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους στόχους που έχουν τεθεί από τον διευθυντή της ανασκαφής, ο οικισμός της Θέρμης Β εξετάζεται σαν μέρος του οικιστικού συνόλου της Μακεδονίας και εντάσσεται στις διεργασίες που πιθανότατα ελάμβαναν χώρα την εποχή εκείνη. Η ιδιαιτερότητα του οικισμού και κάθε οικισμού ορίζεται όχι απλώς από το ευρύτερο σύστημα σχέσεων-ανταλλαγών, στο οποίο ανήκει (*intersite relations*), αλλά και από τη διαμόρφωση του ίδιου του οικιστικού χώρου και την κατανομή των λειτουργιών του (*intrasite relations*).

Η ανάλυση των οστών που ανήκαν στην προϊστορική πανίδα της Θέρμης Β περιλαμβάνει τρία στάδια:

1) Στο πρώτο στάδιο ανήκει η ταύτιση του υλικού, δηλαδή η λεπτομερής και κατά το δυνατόν ακριβέστερη καταγραφή, περιγραφή και εξέταση κάθε ενός οστού ξεχωριστά, είτε ακεραίου, είτε τμήματος. Καθορίζεται το είδος του ζώου από το οποίο προέρχεται ένα οστό, ταυτίζεται ανατομικά (από ποιο μέρος δηλαδή του σκελετού προέρχεται), ορίζεται η πλευρά του κι αν είναι δυνατόν το φύλο του, υπολογίζεται η ηλικία του, καταγράφονται τυχόν σημάδια από εργαλεία, περιγράφεται η κατάσταση του οστού (αν είναι καλά ή όχι διατηρημένο, ίχνη καύσης, τυχόν διάβρωση, μέγεθος σωζομένου τμήματος κ.λ.).

2) Στο δεύτερο στάδιο ανήκει η εισαγωγή των καταγραμμένων πληροφοριών σε ηλεκτρονικό υπολογιστή (*Data-base*) και, κατόπιν, η επεξεργασία των δεδομένων με το σύστημα *SPSS-X*.

3) Στο τρίτο στάδιο ανήκει ο συνδυασμός των δεδομένων (οριζόντια και κάθετη στρωματογραφία) αναφορικά με τα θεωρητικά προβλήματα που έχουν κατ' αρχάς τεθεί. Ερευνάται η σχέση διαφόρων ανατομικών

στοιχείων ή των ειδών που αντιπροσωπεύονται, καθώς και η σχέση (αναλογία των νεαρών με τα ενήλικα ζώα, η συχνότητα που απαντώνται στον οικισμό ή σε συγκεκριμένους χώρους του και, τελικά, εκτιμάται η σημασία, οικονομική και κοινωνική, του κάθε είδους ξεχωριστά. Η συσχέτιση των δεδομένων αυτών με άλλα, όπως η κεραμική, τα οστέινα και λίθινα εργαλεία και τα δομικά-αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνήθως έρχονται στο φως, καθιστά την ερμηνευτική αυτή φάση εξαιρετικά εποικοδομητική.

Επειδή η έρευνα της προϊστορικής πανίδας της Θέρμης Β βρίσκεται στο αρχικό ακόμα στάδιο, δεν είναι δυνατή η ολοκληρωμένη παρουσίαση των στοιχείων που διαθέτω. Μια τέτοια παρουσίαση θα είναι δυνατή, όταν ολοκληρωθούν οι ανασκαφικές εργασίες και γίνει ηλεκτρονική επεξεργασία των δεδομένων.

Περιγραφή του υλικού. Τα είδη που έχουν ταυτισθεί στη Θέρμη Β είναι τα είδη που συναντά κανείς σε μια συνηθισμένη οικιακή πανίδα: βοοειδή (*Bos taurus*), αιγοπρόβατα (*Ovis aries* και *Capra hircus*), χοίροι (*Sus scrofa*) και σκύλοι (*Canis familiaris*). Βρέθηκαν επίσης ορισμένα οστά λαγού (*Lepus lepus*), ένα μόνον οστό μικρού ελαφοειδούς (*Capreolus capreolus*), το κρανίο ενός τρωκτικού και ένα ανθρώπινο δόντι.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να εκτιμηθεί η οικονομική σημασία κάθε ενός είδους ξεχωριστά με απόλυτη ακρίβεια χωρίς να έχει προηγηθεί ανάλυση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Ωστόσο, το βέβαιο είναι πως όλα τα είδη της οικιακής πανίδας αντιπροσωπεύονται σε όλες τις τομές (Πίνακας Ι).

Τομή	Βοοειδή	Αιγοπρόβατα	Χοίροι	Σκύλοι	Λαγοί	Τρωκτικά	Ελάφια
464-I	+	+	+	+	+	-	+
464-II	+	+	+	+	--	--	--
464-III	+	+	+	+	-	-	--
464-IV	+	+	+	+	-	+	-
465-I	+	+	+	+	-	--	--
465-IV	+	+	+	+	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Αντιπροσώπηση των ταυτισθέντων ειδών κατά τομή

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ενώ σε όλες τις τομές υπερτερούν αριθμητικά οι γνάθοι των αιγοπροβάτων, στην τομή 464-III το μεγαλύτερο ποσοστό γνάθων προέρχεται από χοίρους και πολύ λίγες από αιγοπρόβατα. Χαρακτηριστικός είναι επίσης ο μεγάλος αριθμός φαλάγγων, καθώς και το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό αστραγάλων που βρέθη-

καν στην ίδια τομή, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν σε αιγοπρόβατα. Ο διαχωρισμός των αιγών από τα πρόβατα είναι εξαιρετικά δύσκολος και όχι πάντα εφικτός, ιδίως όταν αυτά τα δύο είδη αντιπροσωπεύονται από τμήματα οστών και όχι από ακέραια. Στην περίπτωση των αστραγάλων, όμως, από την τομή 464-III ένας τέτοιος διαχωρισμός ευνοήθηκε από την πολύ καλή διατήρησή τους και έδωσε τα αποτελέσματα του Πίνακα II.

Αστρογάλοι τομής 464-III

Βοοειδή	4 + 1(:)
Αιγοπρόβατα	4
Αίγες	3
Πρόβατα	17
Σύνολο	28 + 1 = 29

ΠΙΝΑΚΑΣ II. Αριθμητική ταύτιση των αστραγάλων της Τομής 464-III κατά είδος

Από τους 29, συνολικά, αστραγάλους της τομής 464-III, οι 4 μόνον ανήκαν σε βοοειδή, ένας σε κάποιο μεγάλο θηλαστικό, πιθανώς βοοειδές (η ακριβής ταύτιση δεν κατέστη δυνατή λόγω του μικρού σωζομένου τμήματός του), ενώ οι υπόλοιποι 24 ανήκαν σε αιγοπρόβατα. Τέσσερις από αυτούς έχουν ταυτισθεί ως αιγοπρόβατα και από τους υπόλοιπους 20, οι 17 ανήκαν σε πρόβατα και μόνον 3 σε αίγες. Έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε με μια αναλογία σχεδόν 6:1, η οποία, αν και μπορεί να κλίνει ευνοϊκά προς τα πρόβατα, εν τούτοις, είναι ενδεικτική της αριθμητικής, τουλάχιστον, υπεροχής αυτού του είδους.

Μέθοδοι ποσοτικοποίησης. Όλες οι μέθοδοι ποσοτικοποίησης των διαφόρων ανατομικών στοιχείων ή ειδών σε ένα συγκεκριμένο οστεολογικό υλικό βασίζονται στη διαπίστωση ότι η σχετική συχνότητα των διαφόρων ταυτισίμων ειδών, καθώς και ο διαχωρισμός τους σε ομάδες που έχουν βάση την ηλικία και το φύλο τους, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αρκετά σαφής ένδειξη της οικονομικής τους σημασίας (Payne 1972, 1973). Οι μέθοδοι που εφαρμόζονται, όμως, κατά παράδοση είναι δύο: το NISP (Number of identifiable Specimens) και το MNI (Minimum Number of Individuals).

Το NISP είναι ο πραγματικός αριθμός των οστών, ακεραίων και τμημάτων, που έχουν βρεθεί κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφής και που ο αρχαιοζωολόγος είναι σε θέση να ταυτίσει. Αν, δηλαδή, ένα σύνολο αποτελείται από 100 οστά, εκ των οποίων τα 60 προέρχονται από αιγοπρόβατα και τα 40 από χοίρους, πιστεύεται πως αυτή η αναλογία είναι

αντιπροσωπευτική της αριθμητικής αντιπροσώπευσης των ειδών αυτών κατά τη συγκεκριμένη αυτή περίοδο, καθώς και της οικονομικής σημασίας του καθενός είδους. Αυτή είναι μια μέθοδος που έχει μεν στατιστική σημασία, αλλά τείνει να δίνει πολύ υψηλά ποσοστά για ορισμένα είδη και πολύ χαμηλά για άλλα, δεδομένου ότι δεν προνοεί για τις συνθήκες οι οποίες ευθύνονται για τη διατήρηση ορισμένων οστών και την καταστροφή άλλων. Αυτές οι συνθήκες έχουν το συλλογικό όνομα «ταφονομία» και περιλαμβάνει όλες τις δυνάμεις που επενεργούν πάνω σε ένα οστό από τη στιγμή του θανάτου του ζώου στο οποίο ανήκε μέχρι τη στιγμή που αυτό θα φθάσει στα χέρια του αρχαιοζωολόγου: η σύσταση του χόματος, οι καιρικές συνθήκες, το είδος του οστού (μερικά οστά έχουν σκληρότερη σύσταση από άλλα και έχουν περισσότερες πιθανότητες να διατηρηθούν) και του ζώου (τα πολύ μικρά ζώα και τα πουλιά σπάνια αντιπροσωπεύονται σε ένα σύνολο σε ικανούς αριθμούς), οι δραστηριότητες των τρωκτικών και των σκύλων (οι σκύλοι όχι μόνον καταστρέφουν τα οστά με τα δόντια τους, άλλα έχουν και την τάση να τα μεταφέρουν μακριά από τον οικισμό), η μέθοδος περισυλλογής του υλικού (η χρήση κόσκινου αυξάνει τις πιθανότητες να βρεθούν οστά από μικρά ζώα) και, τέλος, οι συνθήκες συντήρησης, μεταφοράς και διατήρησης του υλικού.

Το MNI είναι η πλέον διαδεδομένη μέθοδος, γιατί περιορίζει αρκετά από τα παραπάνω προβλήματα. Η βασική ιδέα είναι να υπολογιστεί ο ελάχιστος αριθμός των ζώων ενός είδους στα οποία ανήκαν τα οστά που περισυνελέγησαν από μια ανασκαφή (White 1953, Casteel 1977, Chaplin 1971, Clason 1975, Uergmann 1972, Payne 1972, 1975). Τούτο είναι πρακτικά δυνατόν με τον διαχωρισμό του πλέον πολυάριθμου ανατομικού στοιχείου σε δεξιά και αριστερή πλευρά και τους περαιτέρω διαχωρισμούς κατά ομάδες που αφορούν στην ηλικία των ζώων κατά τον θάνατό τους και στο φύλο τους. Αν, δηλαδή, έχουμε ταυτίσει 50 βραχίονες από αιγοπρόβατα, δεν σημαίνει πως αυτοί ανήκαν σε 50 ξεχωριστά ζώα, όπως υπονοεί το NISP. Αν, όμως, από τους 50 αυτούς βραχίονες οι 30 ανήκουν στην αριστερή πλευρά και οι υπόλοιποι 20 στη δεξιά, έχουμε αμέσως έναν πρόχειρο υπολογισμό 30 τουλάχιστον αιγοπροβάτων. Αν συνδυάσουμε και τις ηλικίες που δίνουν αυτοί οι βραχίονες, ο αριθμός αυτός μπορεί να αυξηθεί. Ο υπολογισμός του MNI των οστών της Θέρμης Β έγινε βάσει των άνω και κάτω γνάθων των ζώων που βρέθηκαν. Το ανατομικό αυτό στοιχείο προτιμήθηκε για πρακτικούς, κυρίως, λόγους. Πρώτον, γιατί οι γνάθοι είναι το σκληρότερο οστό του σκελετού, έχει περισσότερες πιθανότητες να διατηρηθεί και, επομένως, περισσότερες πιθανότητες να είναι το πιο πολυάριθμο ανατομικό στοιχείο. Και, δεύτερον,

γιατί με τις γνάθους ο αρχαιοζωολογος μπορεί να υπολογίσει την ηλικία ενός ζώου με μεγαλύτερη ακρίβεια. Το ίδιο ανατομικό στοιχείο έχει χρησιμοποιηθεί και για την εκτίμηση της οικονομικής σημασίας καθενός είδους ξεχωριστά, η οποία ακολουθεί για τους ίδιους ακριβώς πρακτικούς λόγους. Χρησιμοποιώντας, λοιπόν, τη μέθοδο του MNI υπολογίστηκε ο αριθμός των ζώων από κάθε είδος που αντιπροσωπεύονται στην πανίδα της Θέρμης και παρουσιάζεται στον πίνακα που ακολουθεί.

Τομή	Αιγοπρόβατα	Χοίροι	Βοοειδή	Σκύλοι	Λαγοί	Τρωκτικά	Ελαφοειδή	Σύνολο
464-I	5	4	3	5	---(2)	---	---	17 (19)
464-II	4	2	1	---	---	---	---	7 (9)
464-III	7	6	1	2	---	---	---	16
464-IV	18	3	2	1	---	1	---	25
465-I	10	---	1	1	---	---	---	12
465-IV	7	3	---	---	---	---	---	10 (11)
Σύνολο	51	18	8	9 (11)	0 (2)	1	0 (1)	87 (92)

ΠΙΝΑΚΑΣ III. Υπολογισμός του MNI από τις γνάθους. Οι αριθμοί στις παρενθέσεις δηλώνουν το MNI των τεσσάρων τελευταίων ειδών βάσει όλων των οστών που έχουν βρεθεί

Είναι εμφανές πως τα αιγοπρόβατα υπερτερούν ποσοτικά έναντι όλων των ειδών (βλ. συμπληρωματικά τους Πίνακες του παραρτήματος I), με δεύτερους τους χοίρους και τρίτα τα βοοειδή. Κατά έναν πρόχειρο υπολογισμό, η παρουσία των αιγοπροβάτων ανέρχεται σε ένα 44,88% επί της συνολικής πανίδας, οι χοίροι κατέχουν τη δεύτερη θέση, ποσοτικά με ένα 14,08%, τα βοοειδή τρίτα με μόνον 7,04%. ενώ οι σκύλοι ανέρχονται σε 7,92%, ποσοστό αρκετά αυξημένο για προϊστορικό οικισμό.

Βοοειδή (Bos taurus). Οστά βοοειδών έχουν βρεθεί σε όλες τις τομές (βλ. Πίνακα I), αλλά οι ηλικίες που αντιπροσωπεύονται έχουν υπολογιστεί από τις γνάθους τους μόνον. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι αυτή του Higham 1967), μέθοδος αρκετά παλιά και όχι τόσο αξιόπιστη και ακριβής. Για τον λόγο αυτό οι γνάθοι των βοοειδών έχουν χωριστεί σε δύο μεγάλες κατηγορίες: γαλακτικές και μόνιμες. Οι γαλακτικές γνάθοι είναι αυτές που φέρουν δόντια που δεν έχουν αντικατασταθεί ακόμα από τα αντίστοιχα μόνιμα και ανήκουν σε νεαρά ζώα. Επειδή η ανάπτυξη των δοντιών στα βοοειδή, η αντικατάσταση, δηλαδή, των γαλακτικών δοντιών από τα αντίστοιχα μόνιμα, ολοκληρώνεται στην ηλικία των 3 ½-4 ετών (Silver 1963), η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα ζώα

μέχρι το τέταρτο έτος της ηλικίας τους. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει όλα τα ενήλικα ζώα, δηλαδή από το τέταρτο έτος της ζωής τους και πάνω.

Τομή	Μόνιμοι γνάθοι	Γαλακτικοί γνάθοι	Σύνολο
464-I	1	2	3
464-II	1	—	1
464-III	2	—	2
464-IV	1	1	2
465-I	1	—	1
465-IV	—	—	—
Σύνολο	6	3	9

ΠΙΝΑΚΑΣ IV. Οι μόνιμες και γαλακτικές γνάθοι των βοοειδών κατά τομή

Σε σύνολο 9 γνάθων οι 6 έφεραν μόνιμη οδοντοστοιχία και οι 3 γαλακτική, δηλαδή, τα ενήλικα ζώα υπερτερούσαν με μια αναλογία 2:1. Κανένα ζώο δεν βρέθηκε με δόντια που ο βαθμός της φθοράς τους δήλωνε εξαιρετικά μεγάλη ηλικία. Βέβαια, το σύνολο των γνάθων είναι πολύ μικρό για οποιαδήποτε συμπεράσματα παρά μόνον αν υποθέσουμε πως αυτή η αναλογία είναι αντιπροσωπευτική της πραγματικής στον νεολιθικό οικισμό που εξετάζουμε.

Τα βοοειδή εκτρέφονται κυρίως για το γάλα και το κρέας τους. Αν υποθέσουμε ότι τα γαλακτοκομικά προϊόντα αποτελούσαν την πιο σημαντική παραγωγή των βοοειδών στη Θέρμη Β, θα έπρεπε να είχαν βρεθεί περισσότερες γαλακτικοί γνάθοι. Ως γνωστόν, σε μια γαλακτοκομική οικονομία τα ζώα σφάζονται σε νεαρή ηλικία για να μην καταναλώνουν το γάλα των αγελάδων κατά τον θηλασμό και να αυξάνει η παραγωγή σε γάλα για τον κτηνοτρόφο. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, η άνιση αντιπροσώπευση των μικρών ζώων που κατά κανόνα έχουν μικρά και εύθραυστα οστά είναι ένα ανυπέβλητο εμπόδιο στην αρχαιοζωολογική ανάλυση και συχνά οδηγεί σε μεροληπτικά αποτελέσματα που ευνοούν τα ενήλικα ζώα.

Θεωρείται πιο πιθανό να εξέτρεφαν τα βοοειδή όχι αποκλειστικά για ένα προϊόν, αλλά για ένα συνδυασμό προϊόντων. Τα ζώα αυτά, ως γνωστόν, προσφέρουν εκτός από το γάλα και το κρέας τους, δέρματα και κοπριά. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η συγκέντρωση βοοειδών στους προϊστορικούς οικισμούς μπορεί να οδήγησε τους αγρότες στη διαπίστωση ότι η κοπριά τους αποτελεί εξαιρετικής ποιότητας λίπασμα για τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις τους.

Χοίροι (Sus scrofa). Οι χοίροι αντιπροσωπεύονται σε όλες τις τομές και οι γνάθοι που ταυτίστηκαν προέρχονται από ζώα όλων των ηλικιών. Οι ηλικίες τους υπολογίστηκαν με τη μέθοδο των Bull και Payne (1982) και κατανέμονται ως εξής:

Ηλικία	464-I	464-II	464-III	464-IV	465-I	465-IV	Σύνολο
0-7 μηνών	—	1	—	—	—	1	2
7-11 »	1	1	—	—	—	—	2
11-19 »	—	—	3	1	—	1	5
19-23 »	—	—	1	—	—	—	1
23-31 »	2	—	2	—	—	—	4
31-35 »	2	—	1	1	—	—	4
35 »	—	—	3	2	—	1	6
Σύνολο	5	2	10	4	0	3	24

ΠΙΝΑΚΑΣ V. Υπολογισμός των ΜΝΙ των χοίρων κατά τομή και ηλικία βάσει των άνω και κάτω γνάθων

Αντίθετα με τα άλλα δυο κύρια είδη της οικιακής πανίδας στη Θέρμη Β, τα αιγοπρόβατα και τα βοοειδή, οι χοίροι είναι εκμεταλλεύσιμοι μόνον για ένα προϊόν: το κρέας τους. Ωστόσο, έχουν το πλεονέκτημα να είναι τα πιο γόνιμα ζώα. Ο ρυθμός με τον οποίο αναπαράγονται είναι κατά πολύ υψηλότερος από αυτόν των άλλων ζώων (Zeuner 1963, Day 1968, Higham 1967).

Η ηλικία του γουρουνιού, στην οποία ο κτηνοτρόφος θα αποφασίσει να το σφάξει, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Στην οικονομία της αγοράς (market economy) στόχος είναι η γρήγορη ανάπτυξη σε μικρή περίοδο με το λιγότερο δυνατό κόστος. Αναφέρεται από τον Higham (1967) ότι οι χοίροι αποκτούν το περισσότερο βάρος τους κατά τον δεύτερο χρόνο της ηλικίας τους. Τούτο σημαίνει πως η σφαγή χοίρων πριν συμπληρώσουν το πρώτο έτος της ηλικίας τους δεν δικαιολογείται οικονομικά, ή, τουλάχιστον, πως είναι λιγότερο επικερδές. Η σφαγή πολύ νεαρών ζώων, από την άλλη μεριά, είναι ένδειξη γευστικών προτιμήσεων και δεν υπαγορεύεται από καμιά οικονομική αναγκαιότητα, καθόσον το κρέας των μικρών γουρουνιών είναι ιδιαίτερα εύγευστο και τρυφερό. Όλα αυτά φαίνεται πως ήταν ήδη γνωστά στους κτηνοτρόφους της Θέρμης Β. Το υψηλότερο ποσοστό μαζικής σφαγής παρουσιάζεται στην ηλικία των 11-19 μηνών, πρακτική που συμφωνεί απόλυτα με την άποψη του Higham. Η τελευταία ομάδα, που αποτελείται από ζώα που υπερβαίνουν τους 35 μήνες ζωής και που θεωρούνται ήδη γέρικα, πρέπει να απετελείτο

σχεδόν αποκλειστικά από τα ζώα που προορίζονταν για την αναπαραγωγή του κοπαδιού.

Άλλωστε, η πραγματική αξία των ζώων αυτών έγκειται στο γεγονός ότι μπορούν να σφαχτούν μαζικά χωρίς να προδικάζεται η αντικατάστασή τους. Θεωρείται πιθανόν το μέγεθος του κοπαδιού να μειωνόταν σημαντικά σε περίοδο έλλειψης τροφής ή όταν κλιματικοί, κυρίως, παράγοντες αραίωναν επικίνδυνα τους πληθυσμούς των άλλων ζώων που προορίζονταν για σφαγή.

Αιγοπροβάτα (Ovis aries και Capra hircus). Είναι το πιο πολυάριθμο είδος στον οικισμό αυτό και, εμφανέστατα, το πλέον σημαντικό στην οικονομία των κατοίκων του. Στον προσδιορισμό των ηλικιών που αντιπροσωπεύονται χρησιμοποιήθηκαν οι κάτω γνάθοι και τα μεμονωμένα δόντια κάτω γνάθου, κατά τη μέθοδο του Payne (1984).

Ηλικία	464-I	464-II	464-III	464-IV	465-I	465-IV	Σύνολο
A = 0-2 μηνών	—	—	—	—	—	—	0
B = 2-6 »	—	—	—	—	—	—	0
C = 6-12 »	1	—	—	—	3	—	4
D = 1-2 ετών	2	1	2	—	1	2	8
E = 2-3 »	1	—	1	3	2	—	7
F = 3-4 »	1	—	—	4	2	1	8
G = 4-6 »	—	1	2	4	1	2	10
H = 6-8 »	—	1	2	3	1	1	8
I = 8-10 »	—	1	—	3	—	1	5
Σύνολο	5	4	7	17	10	7	50

ΠΙΝΑΚΑΣ VI. Υπολογισμός του MNI των αιγοπροβάτων κατά τομή και ηλικία βάσει των κάτω γνάθων

Ηλικία	464-I	464-II	464-III	464-IV	465-I	465-IV	Σύνολο
A = 0-2 μηνών	—	—	—	—	—	—	0
B = 2-6 »	—	—	—	—	—	—	0
C = 6-12 »	3	1	1	2	—	1	8
D = 1-2 ετών	4	1	1	3	1	1	11
E = 2-3 »	3	1	1	3	2	2	12
F = 3-4 »	3	—	1	2	1	2	9
G = 4-6 »	2	1	1	2	1	2	9
H = 6-8 »	1	1	1	1	2	—	6
I = 8-10 »	1	—	1	—	—	—	2
Σύνολο	17	5	7	13	7	8	57

ΠΙΝΑΚΑΣ VII. Υπολογισμός του MNI των αιγοπροβάτων κατά τομή και ηλικία βάσει των μεμονωμένων δοντιών κάτω γνάθου

Το πρώτο πράγμα που παρατηρεί κανείς στους πίνακες αυτούς είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος των ζώων φθάνει σε αρκετά μεγάλες ηλικίες, ενώ οι δύο πρώτες ομάδες, δηλαδή τα ζώα μέχρι 6 μηνών, είναι απόντα. Αυτό αποτελεί ένα πολύ σημαντικό στοιχείο, γιατί, κατ' αρχάς, αποκλείει τη γαλακτοκομική προτεραιότητα των ζώων αυτών. Ο συλλογισμός είναι ότι, όταν ο κτηνοτρόφος εκτρέφει αιγοπρόβατα για την παραγωγή γάλακτος και των υποπροϊόντων του, επιδιώκει δύο πράγματα: πρώτον, συχνές γεννήσεις έτσι ώστε τα θηλυκά ζώα να έχουν πάντα γάλα και, δεύτερον, θανάτωση θηλαζόντων ζώων πριν αυτά καταναλώσουν το γάλα της μητέρας τους για να το πάρει ο κτηνοτρόφος. Οι λίγοι θάνατοι που παρατηρούνται στο στάδιο C= 6-12 μηνών ίσως να σημαίνουν την πλήρωση των αναγκών του οικισμού σε γάλα, συμπληρωματικά με την παραγωγή των αγελάδων.

Αποκλείοντας, λοιπόν, την εκδοχή της εκμετάλλευσης των αιγοπροβάτων για την παραγωγή γάλακτος ως το σημαντικότερο οικονομικό προϊόν, μένουμε με την πιθανότητα των δύο άλλων προϊόντων τους: το κρέας και το μαλλί τους. Τα ζώα που εκτρέφονται αποκλειστικά για το κρέας τους σφάζονται, συνήθως, στο δεύτερο ή τρίτο έτος της ζωής τους, δηλαδή στα στάδια D και E. Τα ζώα που επιζούν μετά το τρίτο έτος της ηλικίας τους προορίζονται για την παραγωγή ερίου και σφάζονται, συνήθως, στο στάδιο G=4-6 ετών. Σε αυτή την περίπτωση η σύνθεση του κοπαδιού ευνοεί ιδιαίτερα τα αρσενικά ζώα και μάλιστα τα ευνουχισμένα, καθώς η ποιότητα του μαλλιού τους είναι ανώτερη από αυτήν των θηλυληκών. Τα ζώα που προορίζονται για αναπαραγωγή φθάνουν σε αρκετά μεγάλη ηλικία και σφάζονται μόνον όταν αρρωστήσουν ή όταν μειωθούν οι αναπαραγωγικές τους ικανότητες. Τέλος, τα αρσενικά ζώα που δεν προορίζονται για αναπαραγωγή σφάζονται νωρίτερα για κρέας (Payne 1973, Kramer 1982, Dhal και Hjort 1976).

Στη Θέρμη Β παρατηρούμε ένα αρκετά υψηλό ποσοστό αιγοπροβάτων που σφάζονται στα στάδια D και E, πράγμα που δηλώνει οικονομία παραγωγής κρέατος και που φαίνεται σαφέστερα στον Πίνακα VII. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, υψηλό ποσοστό μαζικής σφαγής παρουσιάζεται και στο στάδιο G (Πίνακας VI), γεγονός που υποδηλώνει οικονομία παραγωγής ερίου. Όλα αυτά τα δεδομένα συγκλίνουν προς μια μικτή οικονομία, στην οποία η παραγωγή ερίου και κρέατος έπαιξε σημαντικότατο ρόλο. Η υπερεκτίμηση, όμως, κάποιας από τις δύο δεν είναι, προς το παρόν, δυνατή. Η εκτροφή αιγοπροβάτων μέχρι την ηλικία των 6 ετών ή και παραπάνω είναι σαφής ένδειξη εριοπαραγωγής (Payne 1973). Είναι επίσης ένδειξη ύπαρξης αφθονίας τροφής, ιδίως κατά τους χειμερινούς μήνες, καθ' όλη τη διάρκεια της παραγωγικής ζωής του ζώου.

Όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Higham (1967), απαιτείται η ίδια ποσότητα τροφής για την εκτροφή 7 αιγοπροβάτων μέχρι την ηλικία των δύο ετών, όση για την εκτροφή 3 αιγοπροβάτων μέχρι την ηλικία των 3 ½ ετών. Επομένως, η ύπαρξη ενηλίκων ζώων δεν θα ήταν δικαιολογημένη σε έναν οικισμό, αν δεν υπήρχε εξασφαλισμένη βοσκή και αν ο κτηνοτρόφος δεν έβρισκε την παραγωγή ερίου επικερδή.

Σκύλοι (Canis familiaris). Οστά σκύλου βρέθηκαν επίσης σε όλες τις τομές (Πίνακας I). Αυτό το ζώο ποτέ δεν υπήρξε είδος οικονομικής αναγκαιότητας και η παρουσία του σε προϊστορικούς οικισμούς ερμηνεύεται διαφορετικά. Οι αξίες που του αναγνωρίζονται είναι η ικανότητά του να κυνηγά, να συνοδεύει το κοπάδι στη βοσκή και να το προστατεύει. Πολύ λίγες περιπτώσεις έχουν αναφερθεί εθνοαρχαιολογικά και αρχαιοζωολογικά, κατά τις οποίες αποτελούσε πηγή τροφής κι είναι μάλλον απίθανο αυτός να ήταν ο λόγος της παρουσίας του στη Θέρμη Β. Πιο πιθανόν είναι να εχρησιμοποιείτο ως φύλακας και, ίσως, στο κυνήγι. Βέβαια είναι εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να ταυτίσουμε αυτές τις δραστηριότητες σε ένα οστεολογικό σύνολο. Ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι δυνατόν να εξαχθεί κατ' αναλογία με τις απεικονίσεις παρομοίων δραστηριοτήτων στην προϊστορική τέχνη.

Ελαφοειδή (Cervidae). Η ύπαρξη ενός μόνον οστού του είδους αυτού, πιθανότατα *Capreolus capreolus*, στην τομή 464-II, δεν αποδεικνύει τη συστηματική εκμετάλλευσή του από τους κατοίκους της Θέρμης Β.

Τρωκτικά (Rodentia). Βρέθηκε ένα μόνον κρανίο που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Τα τρωκτικά δρουν κατ' εξοχήν σε αρχαιολογικούς χώρους και προξενούν καταστροφές στα οστά των ζώων. Λόγω του μικρού μεγέθους των οστών τους, εντοπίζονται συνήθως κατά το κοσκίνισμα του χώματος. Έτσι, όταν δεν χρησιμοποιηθεί κόσκινο, το ποσοστό που αντιπροσωπεύουν σε ένα αρχαιοζωολογικό σύνολο είναι πολύ χαμηλό.

Συνοπτικός σχολιασμός των δεδομένων. Ο νεολιθικός οικισμός της Θέρμης Β υπήρξε χώρος κατοίκησης μιας ομάδας ανθρώπων που εξέτρεφε όλα τα είδη της οικιακής πανίδας. Οι ανάγκες του πληθυσμού σε γάλα καλύπτονταν κατ' εξοχήν από την παραγωγή των αγελάδων που, περιστασιακά, συμπληρωνόταν από αυτήν των αιγοπροβάτων. Τα βοοειδή, εκτός από το γάλα τους, έδιναν δέρματα και κοπριά για τη λίπανση των αρόσιμων εκτάσεων. Ίσως να τα χρησιμοποιούσαν και για το όργωμα των χωραφιών που συνόρευαν με τον οικισμό, αν και κανένα στοιχείο ή εργαλείο δεν βρέθηκε που να μαρτυρεί μια τέτοια χρήση.

Οι ανάγκες των κατοίκων σε κρέας καλύπτονταν κυρίως από τους χοίρους, αλλά και από τα αιγοπρόβατα και τα βοοειδή. Οι χοίροι, εκτός από το κρέας τους, έδιναν πιθανώς και το λίπος τους για τις ανάγκες της κουζίνας. Η κατ' εξοχήν επικερδής και προσοδοφόρα δραστηριότητα των κατοίκων του οικισμού αυτού, όμως, φαίνεται πως υπήρξε η παραγωγή ερίου για την κατασκευή ειδών ρουχισμού, χαλιών, σάκων και άλλων ειδών οικιακής χρήσης. Η επεξεργασία του ερίου δεν είναι γνωστό πού γινόταν ακριβώς. Προς το παρόν κανένας ανάλογος χώρος δεν έχει ταυτισθεί στην ανασκαμμένη έκταση του οικισμού.

Πέρα όμως από τις καθαρά οικονομικές δραστηριότητες που μαρτυρούν τα οστά των ζώων, θα πρέπει να υπάρξει κάποιος προβληματισμός σχετικά με τις κοινωνικές προεκτάσεις των οικονομικών αυτών δραστηριοτήτων. Μια τέτοια προσέγγιση θα είναι δυνατή μόνον, όταν ολοκληρωθεί η ανασκαφή και όταν το συνολικό οστεολογικό υλικό συσχετισθεί με τα υπόλοιπα δεδομένα της ανασκαφής και που είναι καθαρά προϊόντα του ανθρώπου, όπως η κεραμική, τα εργαλεία, τα δομικά στοιχεία του χώρου, καθώς και η μελέτη της οργάνωσης και κατανομής των λειτουργιών του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Για λόγους στατιστικής πληρότητας αναφέρονται στους πίνακες που ακολουθούν, αριθμητικά, τα ανατομικά στοιχεία των ειδών που μπόρεσαν να ταυτισθούν με ακρίβεια σε κάθε τομή. Ένας μεγάλος αριθμός οστών έχει καταγραφεί με τους γενικούς χαρακτηρισμούς «μεγάλου», «μικρού» η «μεσαίου» μεγέθους θηλαστικά, κυρίως λόγω του μικρού σωζομένου τμήματός τους και δεν περιλαμβάνονται σε αυτούς τους πίνακες. Ο στραματογραφικός διαχωρισμός που έχει χρησιμοποιηθεί ακολουθεί αυτόν του ημερολογίου της ανασκαφής. Τα διάφορα είδη, τέλος, αναφέρονται με τα αρχικά της λατινικής του ορολογίας, ως εξής:

OC (αιγοπρόβατα)	=	Ovis aries και Capra hircus
SU (χοίροι)	=	Sus scrofa
BT (βοοειδή)	=	Bos taurus
CF (σκύλοι)	=	Canis familiaris
CER (ελαφοειδή)	=	Cervidae
LEP (λαγοί)	=	Lepus lepus
ROD (τρωκτικά)	=	Rodentia

Ο τελευταίος πίνακας παρουσιάζει συγκεντρωτικά τα ποσοστά των ταυτισθέντων ειδών κατά τομή. Επιβεβαιώνεται η οικονομική σημασία των αιγοπροβάτων που παρουσιάζουν το υψηλότερο ποσοστό σε όλες

τις τομές. Τούτο συμφωνεί απόλυτα με τα δεδομένα που έχουμε μέχρι στιγμής από άλλους οικισμούς της αυτής περιόδου. Μια σύγκριση με τη φάση Βασιλικά ΙΙΙ (Γραμμένος 1987) δίνει όχι μόνον παρόμοια υψηλά ποσοστά για τα αιγοπρόβατα, άλλα και παρόμοιες αναλογίες βοοειδών-χοίρων. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, μια ομοιογένεια, όχι μόνον ποσοστιαία, αλλά και αναλογική. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι οι περισσότερες από τις αρχαιοζωολογικές αναλύσεις, στις οποίες έχει βασιστεί ο υπολογισμός των ποσοστών αυτών, έχουν γίνει με απλή αναλογική προσέγγιση (εκτός βέβαια από τις αναλύσεις του Halstead, Bökönyi, κ.λ.), πράγμα που ευνοεί ιδιαίτερα ορισμένα είδη. Ακόμα κι αν το ποσοστό των αιγοπροβάτων παραμείνει στα ίδια υψηλά επίπεδα, μπορεί να υπάρξει κάποια διαφοροποίηση ως προς την αναλογία τους με τα υπόλοιπα είδη ή των υπόλοιπων ειδών μεταξύ τους.

Τομή 464-I

OC	Στρώμα 2*	Στρώμα 3	Στρώμα 4	Στρώμα 5
OC	4 (66,67%)	8 (50,00%)	5 (71,43%)	6 (75,00%)
SU	2 (33,33%)	4 (25,00%)		1 (12,50%)
BT		3 (18,75%)	2 (28,57%)	1 (12,50%)
CF		1 (6,25%)		
LEP				
Σύνολο	6	16	7	8

	Στρώμα 6	Στρώμα 7	Στρώμα 8	Στρώμα 9
OC	1 (100,00%)	4 (57,14%)	2 (100,00%)	15 (62,50%)
SU		1 (4,62%)		2 (8,33%)
BT				5 (20,84%)
CF		1 (4,62%)		2 (8,33%)
LEP		1 (4,62%)		
Σύνολο	1	7	2	24

	Στρώμα 10	Στρώμα 11	Στρώμα 12	Στρώμα 13
OC	10 (76,92%)	1 (50,00%)		25 (49,02%)
SU			1 (100,00%)	9 (17,65%)
BT	2 (15,38%)			11 (21,57%)
CF		1 (50,00%)		5 (9,80%)
LEP	1 (17,70%)			1 (1,96%)
Σύνολο	13	2	1	51

* Οι αριθμοί των στρωμάτων δεν είναι ταυτόσημοι μ' αυτούς που αναγράφονται στο Σχ. 3. Εδώ χρησιμοποιήθηκαν οι αριθμοί στρωμάτων του ημερολογίου.

(Συνέχεια του Πίνακα VIII)

	Στρώμα 14	Στρώμα 15	Στρώμα 17	Σύνολο
OC	4 (57,14%)	9 (64,28%)	5 (83,33%)	99
SU	1 (14,28%)	1 (7,14%)		22
BT	1 (14,28%)	3 (21,44%)	1 (16,67%)	29
CF	1 (14,28%)	1 (7,14%)		12
LEP				3
Σύνολο	7	14	6	165

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII. Υπολογισμός του NISP των ταυτισθέντων ειδών στη Θέση κατά στρώμα (Τομή 464-I)

Τομή 464-II

	Στρώμα 1	Στρώμα 2	Στρώμα 3	Στρώμα 4
OC	1 (50,00%)	11 (61,11%)	4 (40,00%)	8 (53,33%)
SU	1 (50,00%)	3 (16,67%)	2 (20,00%)	3 (20,00%)
BT		4 (22,22%)	3 (30,00%)	3 (20,00%)
CF			1 (10,00%)	
CER				1 (6,68%)
Σύνολο	2	18	10	15

	Στρώμα 5	Σύνολο
OC	3 (50,00%)	27
SU	2 (33,33%)	11
BT	1 (16,67%)	11
CF		1
CER		1
Σύνολο	6	51

ΠΙΝΑΚΑΣ IX. Υπολογισμός του NSP των ταυτισθέντων ειδών στην Τομή 464-II κατά στρώμα

Τομή 464-III

	Στρώμα 2	Στρώμα 3	Στρώμα 4	Στρώμα 5
OC	35 (66,03%)	5 (29,41%)	9 (33,33%)	4 (33,33%)
SU	6 (11,12%)	3 (17,65%)	8 (29,26%)	7 (58,33%)
BT	11 (20,75%)	8 (47,06%)	7 (25,92%)	1 (8,34%)
CF	1 (1,89%)	1 (5,88%)	3 (11,11%)	
Σύνολο	53	17	27	12

(Συνέχεια του Πίνακα X)

	Στρώμα 6	Στρώμα 7	Σύνολο
OC	5 (29,41%)	6 (24,00%)	64
SU	4 (23,53%)	10 (40,00%)	38
BT	8 (47,06%)	7 (28,00%)	42
CF		2 (8,00%)	7
Σύνολο	17	25	151

ΠΙΝΑΚΑΣ X. Υπολογισμός του NISP των ταυτισθέντων ειδών στην Τομή 464-III κατά στρώμα

Τομή 464-IV

	Στρώμα 2	Στρώμα 3	Σύνολο
OC	4 (25,00%)	48 (57,14%)	52
SU	7 (43,37%)	15 (17,86%)	22
BT	4 (25,00%)	19 (22,50%)	23
CF	1 (6,63%)	1 (1,25%)	2
ROD		1 (1,25%)	1
Σύνολο	16	84	100

ΠΙΝΑΚΑΣ XI. Υπολογισμός του NISP των ταυτισθέντων ειδών στην Τομή 464-IV κατά στρώμα

Τομή 465-I

	Στρώμα 1	Στρώμα 2	Στρώμα 3	Στρώμα 4	Σύνολο
OC	23 (57,50%)	25 (65,79%)	1 (20,00%)	2 (66,67%)	51
SU	9 (22,50%)	7 (18,43%)	1 (20,00%)		17
BT	7 (17,50%)	6 (15,79%)	3 (60,00%)		16
CF	1 (2,50%)			1 (33,33%)	2
Σύνολο	40	38	5	3	86

ΠΙΝΑΚΑΣ XII. Υπολογισμός του NISP των ταυτισθέντων ειδών στην Τομή 465-I κατά στρώμα

Τομή 465-IV

	Στρώμα 1	Στρώμα 2	Στρώμα 3	Στρώμα 4
OC	4 (40,00%)	11 (73,33%)	4 (57,14%)	1 (50,00%)
SU	2 (20,00%)	1 (6,67%)		
BT	3 (30,00%)	3 (20,00%)	3 (42,86%)	1 (50,00%)
CF	1 (10,00%)			
Σύνολο	10	15	7	2

(Συνέχεια του Πίνακα XIII)

	Στρώμα 5	Στρώμα 6	Σύνολο
OC	7 (53,84%)	1 (100,00%)	28
SU	5 (38,46%)		8
BT	1 (7,70%)		11
CF			1
Σύνολο	13	1	48

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII. Υπολογισμός του NISP των τστυσθέντων ειδών στην Τομή 465-IV κατά στρώμα

	Τ Ο Μ Η					
	464-I	464-II	464-III	464-IV	465-I	465-IV
OC	60,00%	52,94%	42,38%	52,53%	59,30%	57,14%
SU	13,33%	21,57%	25,17%	22,22%	19,77%	16,33%
BT	17,58%	21,57%	27,81%	23,23%	18,60%	22,45%
CF	7,28%	1,96%	4,64%	2,02%	2,33%	4,08%
LEP	1,81%	1,96%	—	—	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ XIV. Η ποσοστιαία αναλογία κάθε είδους κατά τομή. Ο υπολογισμός των ποσοστών έχει γίνει βάσει του NISP και βασίζεται στους Πίνακες VIII-XIII

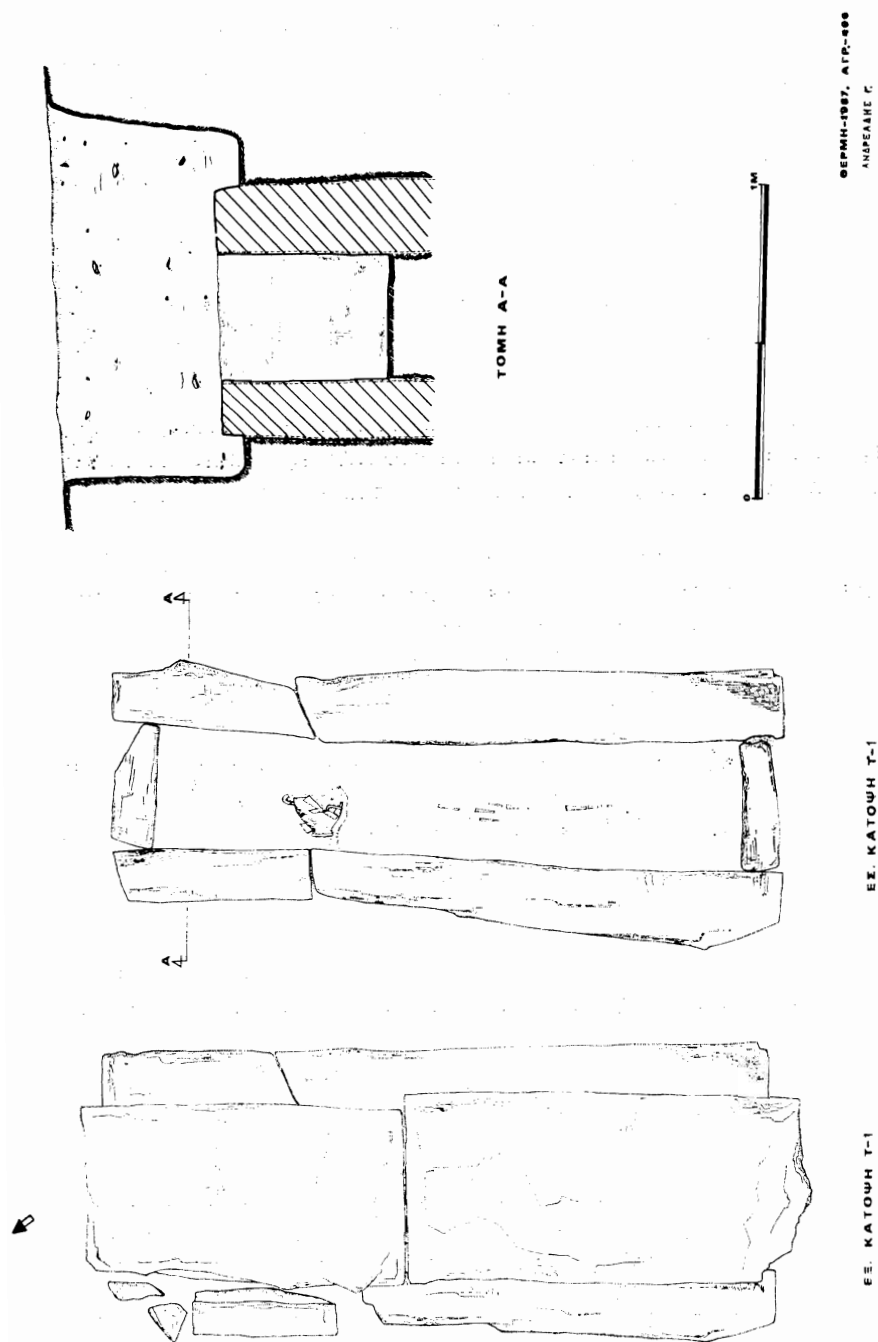
ΜΠΕΤΤΙΝΑ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Από το νεκροταφείο του οικισμού των ιστορικών χρόνων της Θέρμης

Το 1988 ανασκάφηκαν δύο τάφοι κλασικής εποχής μέσα στα όρια του προϊστορικού οικισμού της Θέρμης, Θέρμη Β. Ο πρώτος βρέθηκε μέσα στο αγροτεμάχιο 466, ενώ ο δεύτερος στο αγροτεμάχιο 464¹.

Παλιά η περιοχή αυτή είχε συνδεθεί από κάποιους ερευνητές με την αρχαία Θέρμη, άποψη που έχει πλέον ξεπεραστεί (Τιβέριος 1987, 247-254, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία). Πάντως τα λίγα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά στοιχεία, η τράπεζα και η αποκάλυψη τμήματος του νεκροταφείου, δείχνουν ότι υπήρχε εκεί οικισμός σύγχρονος με τη Θέρμη των ιστορικών χρόνων. Μάλιστα, η ποιότητα και η ποσότητα των

1. Ο τάφος στο αγροτεμάχιο 466 ανασκάφηκε από την κ. Ε. Τρακοσοπούλου, αρχαιολόγο της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και ο τάφος στο αγροτεμάχιο 464 από την αρχαιολόγο κ. Χ. Τσιαγκούλη.

ΘΕΡΜΗ-1987, ΑΓΡ-000
ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. Γ.

ΕΞ. ΚΑΤΩΦΗ Τ-1

ΕΞ. ΚΑΤΩΦΗ Τ-1

α.
β.
γ.
Σχ. 7. Ο τάφος ιστορικών χρόνων στο αγροτεμάχιο 466

κτηρισμάτων του νεκροταφείου δηλώνουν ότι ο οικισμός πρέπει να ανθούσε έως περίπου την εποχή του συνοικισμού της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο, το 318 π.Χ. Το πόλισμα φαίνεται ότι συμμετείχε στον συνοικισμό, αλλά ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε τελείως, όπως δείχνουν τα μέχρι τώρα λιγοστά αρχαιολογικά δεδομένα¹.

Και οι δύο τάφοι που αποκαλύφθηκαν μέσα στον αρχαίο οικισμό είναι κιβωτιόσχημοι και χρονολογούνται στον 4ο αιώνα, ο τάφος 1 (αγρ. 466) στα τέλη του 5ου ή μάλλον αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., και ο τάφος 2 (αγρ. 464) γύρω στο 300 π.Χ. και τα ευρήματά τους δηλώνουν κάποιες εμπορικές επαφές με την Αττική και τις υπόλοιπες μακεδονικές πόλεις.

Τάφος 1. Στο αγροτεμάχιο 466 ανασκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος με εξωτερικές διαστάσεις $0,90 \times 2,25$ μ. και εσωτερικές $1,80 \times 0,45$ μ. Οι μακρές πλευρές του ήταν επενδυμένες με δύο λίθινες πλάκες, οι στενές με μία, και καλυπτόταν με δύο καλυπτήριες πλάκες (σχ. 7). Μέσα στον τάφο βρέθηκε τμήμα του σκελετού του νεκρού και ένας σπασμένος μελαμβαφής αττικός σκύφος στο ύψος των γονάτων του. Το μοναδικό αυτό κτέρισμα, καθώς και το ελλειπές οστεολογικό υλικό, δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε το φύλο του νεκρού.

Ο σκύφος συγκολλήθηκε, βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (Α.Ε. 12456) και έχει ύψος 0,11 μ., διάμετρο χείλους 0,118 μ. και διάμετρο βάσης 0,076 μ.² Σώζεται σχεδόν ακέραιος (λείπουν μόνο μερικά τμήματα του χείλους του) και μόνο κατά τόπους έχει απολεπισθεί η επιφάνειά του (πίν. 7). Το σώμα του σχηματίζει διπλή καμπύλη και έχει δισκόμορφη βάση και ταινιωτές λαβές τοποθετημένες λίγο πιο κάτω από το χείλος που γυρίζει ελαφρά προς τα έξω. Η κάτω επιφάνεια της βάσης του είναι στο χρώμα του πηλού και διακοσμείται με δύο ομόκεντρους μαύρους κύκλους. Τα μορφολογικά αυτά στοιχεία χρονολογούν το αγγείο στο τέλος του 5ου ή τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.: τοποθετείται χρονολογικά μεταξύ των σκύφων αρ. 349 και 350 από την Αγορά

1. Η ανασκαφή του νεκροταφείου της Θέρμης άρχισε από την κ. Κ. Λαζαρίδη, αρχαιολόγο της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, την οποία ευχαριστώ θερμά για τις πληροφορίες που μου έδωσε. Η ανασκαφή συνεχίζεται από την ίδια και την κ. Ε. Σκαρλατίδου, αρχαιολόγο της ίδιας Εφορείας.

Στην τράπεζα της Θέρμης διενεργήθηκαν μόνο δοκιμαστικές τομές από τον αρχαιολόγο κ. Ν. Καλτσά και αποκαλύφθηκε στρώμα γεωμετρικών χρόνων. Τον ευχαριστώ θερμά για την πληροφορία. Επίσης στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε ελληνιστικό κτίριο στη βάση της τράπεζας.

2. Η συγκόλληση του αντικειμένου έγινε από τη συντηρήτρια του Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Α. Μικροπούλου.

της Αθήνας (Sparkes-Talcott 1970, pl. 16), και η μορφή του είναι πιο εξελιγμένη από αυτή των σκύφων αρ. 94.15 και 113.7 από τον Κεραμεικό (Knigge 1976).

Κατά συνέπεια ο τάφος 1 χρονολογείται στο τέλος του 5ου ή αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.

Τάφος 2. Στη διάρκεια της ανασκαφής του αγροτεμαχίου 464 αποκαλύφθηκε στην τομή III, στο στρώμα 2, αμέσως κάτω από το επιφανειακό, κιβωτιόσχημος τάφος διαστάσεων 1,30×1 μ. Οι πλευρές του τάφου ήταν επενδυμένες με ωμές πλίνθους καλυμμένες με κονίαμα και καλυπτόταν με μία λίθινη πλάκα. Ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα και περιείχε διαλυμένα οστά, κάρβουνο, όστρακα αγγείου, πήλινες προτομές και ειδώλια, θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας και υπολείμματα επίχρυσου στεφανιού. Τα κτερίσματα αυτά, που βρίσκονται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, υποδηλώνουν μάλλον ότι ο τάφος ανήκε σε κορίτσι ή νεαρή γυναίκα και τον χρονολογούν γύρω στο 300 π.Χ. Τα ειδώλια, οι προτομές και το στεφάνι δεν αποτελούν τελείως ασφαλές χρονολογικό κριτήριο, γιατί οι ίδιοι τύποι επιβιώνουν για μεγάλο διάστημα. Τα ειδώλια είναι βασικά γυναίκες με ιμάτιο (*femmes drapées*), ένας τύπος που κατάγεται από το άγαλμα του Σοφοκλή, πρωτοεμφανίζεται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. (Leyenaar-Plaisier 1979, nos. 206-9, 211-22, pls. 35-6) και συνεχίζεται στα ελληνιστικά χρόνια. Οι τύποι που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο τάφο φαίνονται από τους πρώιμους και χρονολογούνται γύρω στο 300 π.Χ., όπως επίσης και οι προτομές. Τα υπολείμματα του στεφανιού, που επίσης δεν παρέχουν ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης, φαίνονται να ανήκουν στο τέλος του 4ου αιώνα (Tsigarida 1988). Τα υπολείμματα του στεφανιού, που περιορίζονται σε τρία πήλινα άνθη και ελάχιστα χάλκινα ελάσματα από τα φύλλα ή τους μίσχους, δείχνουν ή ότι αυτά τα αντικείμενα δεν ανήκουν σε στεφάνι αλλά σε κλαδί (μοναδικό από πηλό και πολύ σπάνιο σε χρυσό, όπως αυτό που βρέθηκε στον τάφο της «Ασπασίας», ή αυτό στη συλλογή Korfler-Truniger, βλ. Tsigarida 1988, cat. no. U. 266) ή, πιο πιθανό, ότι ο τάφος συλήθηκε αμέσως μετά το σφράγισμά του και αφαιρέθηκε το πιο πολύτιμο αντικείμενό του, το επίχρυσο στεφάνι. Κατά την αφαίρεση αποσπάστηκαν κάποια άνθη, μάρτυρες σήμερα της ύπαρξής του. Τέτοιος τρόπος σύλησης δεν είναι άγνωστος στην περιοχή και ίσως έτσι δικαιολογείται και η ύπαρξη του χώματος στο εσωτερικό.

1. Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναίκας, α.ε. 12065 (πίν. 4β).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος με ίχνη λευκού επιχρίσματος στην επιφάνεια, μάλλον υπόστρωμα της χρωματικής διακόσμησης του ειδωλίου (Oddy 1986).

Διαστάσεις: Βάση 0,065×0,06 μ. και ύψος 0,15 μ.

Ακέραιο με οπή όπτησης στην πίσω πλευρά.

Φοράει ιμάτιο που καλύπτει τα δύο της χέρια και φτάνει ως τους αστραγάλους της. Το δεξί της χέρι είναι λυγισμένο στον αγκώνα και ακουμπάει στα γόνατά της, ενώ το αριστερό της βρίσκεται δίπλα της. Τα πόδια της λυγίζουν στα γόνατα που είναι ελαφρά ανοιχτά και σταυρώνουν στους αστραγάλους. Τα μαλλιά της είναι τραβηγμένα πίσω σε διπλό κρωβύλο. Έντονα αποδομένες πτυχές σε διάφορα μοτίβα που τονίζουν τα διαφορετικά μέρη του σώματος.

Πίσω πλευρά αδιαμόρφωτη.

2. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο, α.ε. 12064 (πίν. 5β).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος με ίχνη λευκοροδίνου χρώματος στα γυμνά μέρη (πρόσωπο, χέρια και λαιμός).

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,155 μ.

Ακέραιο με οπή όπτησης στην πίσω πλευρά.

Όρθια γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο που στηρίζεται στο δεξί της πόδι, ενώ το αριστερό άνετο σκέλος είναι ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο και λίγο πιο μπροστά. Το δεξί της χέρι είναι λυγισμένο στον αγκώνα και ακουμπάει στη μέση της, και το αριστερό της χέρι ακουμπάει στο άνετο σκέλος. Το ένδυμά της είναι ζωσμένο κάτω από το στήθος της και σχηματίζει κατακόρυφες πτυχές.

Πίσω πλευρά σχεδόν αδιαμόρφωτη. Οι λεπτομέρειες του προσώπου περισσότερο ζωγραφικά αποδομένες.

Μοιάζει με το ειδώλιο αρ. 3466 από τη Συλλογή Campana και το αρ. 3481 από τον Τάραντα (Mollard-Besques 1963) και το ειδώλιο αρ. 142 από τη Μύρινα, που όμως είναι πιο εξελιγμένο και με πιο έντονες πτυχές (Besques 1986, pl. 116b).

3. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο, α.ε. 12059 (πίν. 5γ).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος με ίχνη άσπρου επιχρίσματος στην επιφάνειά του.

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,145 μ.

Ακέραιο με οπή όπτησης στην πίσω πλευρά.

Όρθια γυναικεία μορφή με ιμάτιο και πώλο στο κεφάλι. Στάσιμο σκέλος το αριστερό, ενώ το δεξί είναι λυγισμένο στο γόνατο και πιο μπροστά. Το δεξί χέρι είναι λυγισμένο στον αγκώνα και κρατάει αδιάγνωστο αντικείμενο στο στήθος (ίσως ρόδι). Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο και πέφτει σχηματίζοντας ελαφρές κατακόρυφες πτυχές.

Πίσω πλευρά αδιαμόρφωτη.

Μοιάζει με τα ειδώλια αρ. 3466 και αρ. 3465 από τη Μύρινα (Besques 1986).

4. Πήλινη γυναικεία προτομή, α.ε. 12057 (πίν. 5α).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος. Ίχνη κόκκινου χρώματος στα χείλη και καστανού στα μαλλιά. Η υπόλοιπη επιφάνεια καλύπτεται με άσπρο επίχρισμα, υπόστρωμα χρώματος.

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,195 μ.

Ακέραια. Οπή όπτησης στην πίσω πλευρά του κεφαλιού.

Η μορφή αποδίδεται έως κάτω από το στήθος. Φοράει πάλο στο κεφάλι και κομβιόσχημα σκουλαρίκια. Ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο και πέφτει πλάγια αφήνοντας ακάλυπτο το δεξιό μαστό.

Θεά (;)

5. Πήλινη γυναικεία προτομή, α.ε. 12067 (πίν. 4α).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος. Λευκό επίχρισμα σώζεται κατά τόπους στην επιφάνεια.

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,205 μ.

Ακέραια. Είναι σπασμένη σε δύο κομμάτια που συναρμόζουν. Οπή όπτησης στην πίσω πλευρά του κεφαλιού.

Η μορφή αποδίδεται μέχρι κάτω από το στήθος και είναι γυμνή. Πεπονοειδής κόμμωση.

6. Πήλινη γυναικεία προτομή, α.ε. 12056 (πίν. 6α).

Πηλός πορτοκαλοκόκκινος με άσπρο επίχρισμα στην επιφάνεια και κατά τόπους ίχνη χρώματος.

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,195 μ.

Είναι σπασμένη σε πέντε κομμάτια και δεν είναι ακέραια.

Ανάγλυφη στεφάνη στα μαλλιά και δυο διαμπερείς οπές ανάρτησης στο επάνω τμήμα του κεφαλιού. Πεπονοειδής κόμμωση.

7. Υπολείμματα από επίχρυσο στεφάνι:

α) Πήλινο επίχρυσο άνθος, α.ε. 12063 (πίν. 6β).

Διάμ. 0,02 μ.

Κομβιόσχημο κέντρο. Δεν υπάρχει απόδοση των πετάλων. Στην πίσω πλευρά υπάρχει οπή-υποδοχή του μίσχου.

β) Δύο χάλκινα επίχρυσα ελάσματα, ίσως από φύλλα στεφανιού.

γ) Πήλινος ρόδακας με 8 πέταλα, α.ε. 12058 (πίν. 6β). Διαμ. 0,025 μ.

Κομβιόσχημο κέντρο και κεντρική νεύρωση στα πέταλα. Ρόδινο χρώμα και άσπρο στο κέντρο.

δ) Πήλινος ρόδακας, α.ε. 12060 (πίν. 6β).

Διαμ. 0,025 μ.

Αποτελείται από πέντε κοίλα πέταλα με ανάγλυφο περίγραμμα. Ρόδινο χρώμα στα πέταλα, χρυσό στο κέντρο και άσπρο στην πίσω πλευρά, όπου υπάρχει και οπή με χάλκινο μίσχο.

Το στεφάνι πρέπει να είχε μολύβδινη ή χάλκινη στεφάνη και χάλκινα επίχρυσα φύλλα και μίσχους. Επίχρυσα στεφάνια βρίσκονται συχνά σε τάφους της Μακεδονίας (Tsigarida 1988, 19-25). Συνήθως είναι μυρτιάς ή βελανιδιάς. Τέτοια στεφάνια με άνθη έχουν βρεθεί στην Ιερισσό (εκτίθενται στο Μουσείο Πολυγύρου), στην Αλεξάνδρεια (Breccia 1912, 166, nos. 518-22, pls, 76.240-4 and 76.245, που όμως ανήκουν στον πλούσιο ρυθμό με καρπούς, πολλά άνθη και στεφάνη οστέινη. Χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ.). Τα υπολείμματα του στεφανιού μοιάζουν αρκετά με τα στεφάνια της Ιερισσού και επίσης τα χρυσά άνθη του στεφανιού από τη Σαλαμίνα της Κύπρου του β' μισού του 4ου αι. (Karageorgis 1973, 201).

8. Θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας.

9. Όστρακα από αβαφές αγγείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agrafioti-Moudrea, A. 1981
La Thessalie du Sud-Est au Néolithique: Outillage Lithique et Osseux. Université de Paris X.
- Ανδρέου, Σ.-Κωτσάκης, Κ. 1986
Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης. Στο Αμνιός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο. Έκδ. του Τομέα της Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.
- Besques, S. 1986
Musée du Louvre. Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-cuite Grecs, Etrusques et Romains, IV. Editions de la Reunion des Musées Nationaux.
- Breccia, E. 1912
La Necropoli di Sciathi. Catalogue Générale des Antiquités Égyptiens.
- Brezillon, M. 1968
La Dénomination des Objets de Pierre Taillée. Centre National de Recherche Scientifique. Paris.
- Bull, G.-Payne, S. 1982
Tooth Eruption and Epiphyseal Fusion in Pigs and Wild Boars. In Wilson et al (eds), Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites. B.A.R. 109:55-71.
- Butzer, K.W. 1983
Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a contextual Approach
- Casteel, R. W. 1977
Characterisation of Faunal Assemblages and the Minimum Number of Individuals

- Determined by Paired Elements: Continuing Problems in Archaeology. «Journal of Archaeological Science» 4: 25-34.
- Chaplin, R.E. 1971
The Study of Animal Bones from Archaeological Sites.
- Chapman, J. 1981
The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society. BAR International Series 117.
- Clarke, D. 1977
Spatial Information in Archaeology. In D. Clarke (ed.), Spatial Archaeology. Academic Press.
- Classon, A. T. 1975
Archaeozoological Studies.
- Γραμμένος, Δ. 1984
Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. Δ. δ., Α.Π.Θ.
—1987
Νεολιθικά θέματα από τη Μακεδονία και την ευρύτερη της περιοχή (υπό έκδοση στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων).
—1988
Βιβλιοκρισία του Renfrew, C., Gimbutas, M., Elster, E.S. (eds): Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Volume 1. Monumenta Archaeologica. Institute of Archaeology. University of California. «Μακεδονικά», 26.
- Day, B.N. 1968
Reproduction in Swine. In E.S.E. Hafez (ed), Reproduction in Farm Animals: 279-288
- Dhal, G.-Hjort, A. 1976
Having Herds
- Durkheim, E. 1915
The Elementary Forms of Religious Life.
- Elia, R. 1982
A study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece. Ph. D. Diss. Boston University.
- Evans, R. K. -Rasson, J. A. 1984
Ex Balkanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalkolithic Research in South-East Europe, «American Antiquity» 49 (4): 713
- Forge, A. 1972
Normative Factors in the Settlement Size of Neolithic Cultivators. In P. J. Ucko et al (eds), Man Settlement and Urbanism, 1972: 363-376.
- Frontel, C. 1962
Danais System. The Silica Minerals. Cambridge. 1st ed. 1897.
- Garasanin, M. 1979
Veluško-Porodinska Grupa. Praistorija Jugoslovenskih Zemalja II. Sarajevo.
- Hellström, P. 1987
Paradeisos. A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace. Medelhavsmuseet Memoir 7.
- Heurtley, W. A. 1939
Prehistoric Macedonia. Cambridge University Press.
- Higham, C.F.W. 1967
Stock Rearing as a Cultural Factor in Prehistoric Europe. «Proceedings of Pre-

- historic Society» 33:84-103.
- Higgs, E.S. 1972
Papers in Economic Prehistory.
- Hodder, I. 1978
Simple Correlations between Material Culture and Society: A Review. In I. Hodder (ed), *The Spatial Organisation of Culture*.
—1982
Theoretical Archaeology: A Reactionary View. In I. Hodder (ed), *Symbolic and Structural Archaeology. New Directions in Archaeology*.
- Karageorgis, V. 1973
Necropolis of Salamis III.
- Knigge, U. 1976
Der Südhügel Kerameikos, IX.
- Kramer, C. 1982
Village Ethnoarchaeology.
- Leyenaar-Plaisier, P. 1979
Les Terres-cuites Grecques et Romaines. Catalogue de la Collection du Musée National des Antiquités a Leiden. Rijksmuseum von Oudheden te Leiden.
- Mollard-Besques, S. 1963
Musée du Louvre. Catalogue Raisonné des Figurines et Relief en Tere-cuite Grecs. Myrina II. Editions de Musées Nationaux.
- Mylonas, G. 1929
Excavations at Olynthus. I, The Neolithic Settlement.
- Oddy, W.A. 1981
Gilding through the Ages. «Gold Bulletin» 14, 2: 75-79.
- Payne, S. 1972
On the Interpretation of Bone Samples from Archaeological Sites. In E.S. Higgs (ed), *Papers in Economic Prehistory*: 65-81.
—1973
Kill-off Patterns in Sheep and Goats: The Mandibles from Asvan-Kale. «Anatolian Studies» 23: 281-293.
—1975
Partial Recovery and Sample Bias. In A.T. Clason, *Archaeozoological Studies*.
—1984
Distinction between the Mandibular Teeth of Lambs (Ovis) and Kids (Carpa). «Journal of Archaeological Science».
- Pelegrin, J. 1986
Technologie Lithique: une Method Appliquée à l'Étude de deux Series du Périgordien Ancien. Roc de Combe Couche 8. La Cote Niveau III. Université de Paris X.
- Perlès, C. 1972
L'Industrie Lithique. In Lambert, N. 1972 *La Grotte Préhistorique de Kitsos*.
—1973
The Chipped Stone Industry. In *Excavations in the Franchthi Cave, Part I*. «Hesperia» 42, 1972
—1985
Les Industries Lithiques de Franchthi. Université de Paris X.
—1987
Bases Inferentielles Pour l'Interprétation des Industries Lithiques. Bloomington Indiana.

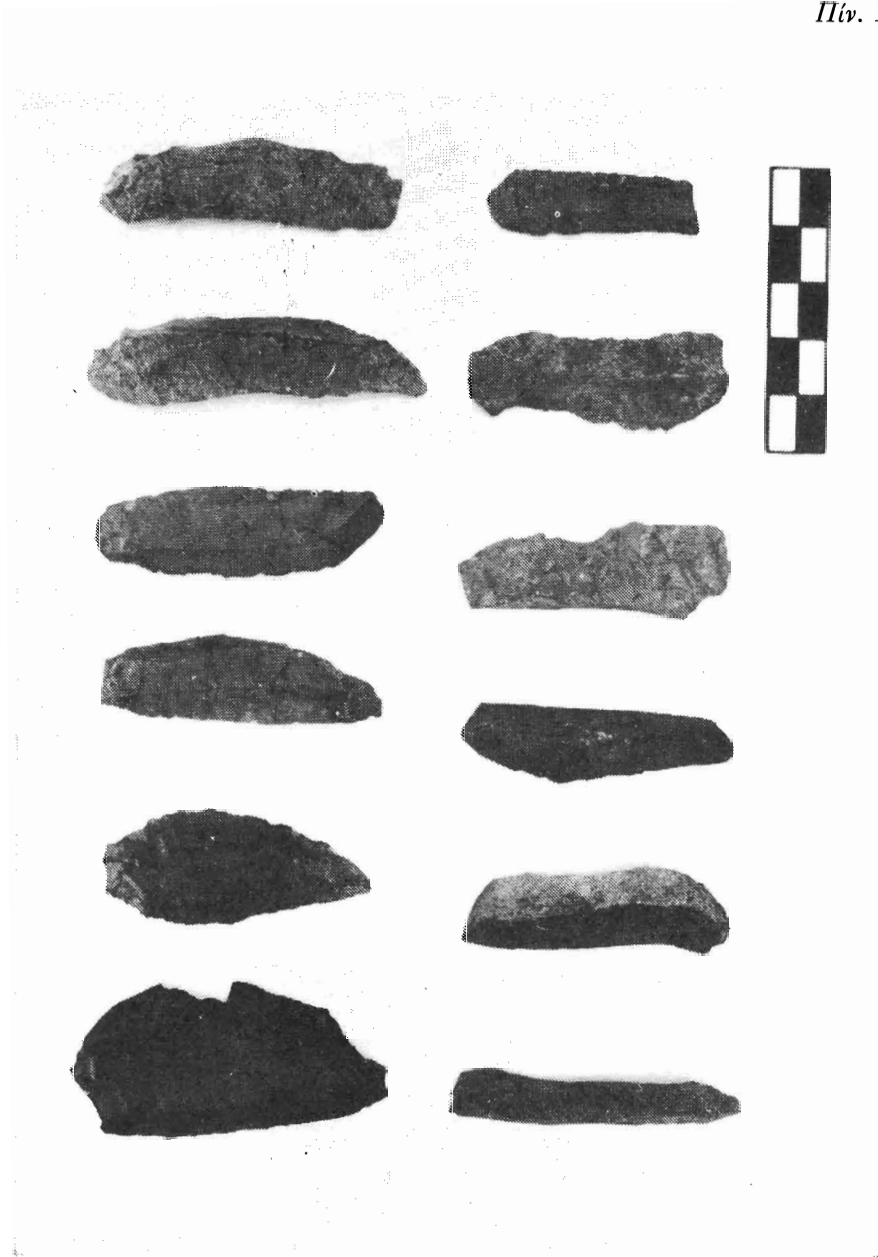
- Renfrew, C. 1986
Renfrew, C., Gimbutas, M., Elster, E.S., (eds): Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Volume 1. Monumenta Archaeologica. Institute of Archaeology. University of California.
- Riddley, C.-Wardle, K. 1979
Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report. «The Annual of the British School at Athens», 74: 185-235.
- Shackley, M. 1981
Environmental Archaeology.
- Shennan, S. J. 1978
Archaeological «Cultures»: An Empirical Investigation. In I. Hodder (ed), The Spatial Organisation of Culture.
- Silver, I.A. 1963
The Ageing of Domestic Animals. In D. Brothwell-E. Higgs (eds), Science in Archaeology: 250-268.
- Simoska, D. -Sanev, B. 1975
Neolitska Naselba Veluška Tumba kai Bitola. Macedoniae «Acta Archaeologica», 1. Prilep.
- Sparkes, B.-Talcott, L. 1970
The Athenian Agora, Black and Plain Pottery, XII. J. J. Augustin, Gluckstadt.
- Srejskić, D. (ed) 1988
The Neolithic of Serbia. The University of Belgrade. Faculty of Philosophy. Centre for Archaeological Research.
- Τιβέριος, Μ. 1987
Ὅστρακα ἀπὸ το Καραμπουρνάκι. Αρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη 1. Ἐκδ. Α.Π.Θ.
- Tixier, J. 1963
Typologie de l'Épipaléolithique du Maghreb. Mémoires du Centre de Recherches Anthropologiques, Préhistoriques et Ethnologiques, 2. Alger, Paris. A.M.C.
- Tixier, J.-Inizan, M.L.-Roche, H. 1980
Préhistoire de la Pierre Taillée. Terminologie et Technologie. Centre National de Recherche Scientifique. Paris
- Tixier, J. et al. 1984
Préhistoire de la Pierre Taillée. Economie du Débitage Laminaire. IIIe Table Ronde de Technologie Lithique. Meudon-Bellevue.
- Tsigarida, E.B. 1988
Metal Wreaths in the Greek World. Ph. D. diss. Oxford University.
- Tringham, R. -Brukner, B.-Voytek, B. 1985
The Opovo Project: A Study of Socioeconomic Change in Balkan Neolithic. «Journal of Field Archaeology», Vol. 22: 425-444.
- Uerpmann, H.P. 1972
Animal Bone Finds and Economic Archaeology: A Critical Study of «Osteo-archaeological» Method. «World Archaeology» 4: 307-322.
- Zeuner, F. E. 1963
A History of Domesticated Animals.
- White, T.E. 1953
A Method for Calculating the Dietary Percentages of Various Food Animals Utilised by Aboriginal Peoples. «American Antiquity» 18:396-398.

SUMMARY

D. B. Grammenos, M. Pappa, Dousanka Ourem-Kotsos, Katerina Skourtopoulou, Eutychia Giannouli, Bettina Tsigarida, Excavation of a Neolithic Settlement at Thermi. Excavational season 1967.

The preliminary report for the excavational season of 1987 of the Neolithic Settlement in Thermi (Thermi B) is a collective work and in this form it will continue to be published also for the future excavational seasons. In this report D. B. Grammenos, director of the excavation, attempts a general introduction concerning the Neolithic research in Macedonia and its broader area, as well as the specific excavation. M. Pappa refers to the excavation of the settlement, and the organization of the space, giving the up to date evidence of the excavation in relation to the remains of the Neolithic settlements in Macedonia. D. Ourem-Kotsos studies the ceramic, taking into account the known ceramic categories. K. Skourtopoulou examines the implements consisting almost exclusively of tools and the raw materials of pyrites flint. E. Giannouli studies the palaeozoological material. Finally B. Tsigarida deals with the tombs of historical period, found in the of the fill prehistoric treuches.

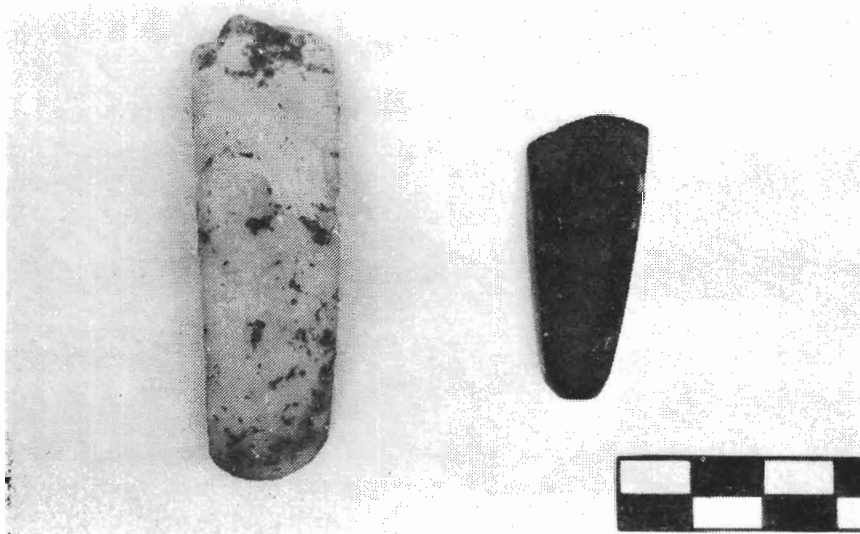
The settlement belongs to the category of the large Neolithic settlements of the Southern borders of Vinča (e.g. Vasilika) and without the intervention of the Archaeological Service, the site whose size is more than 100 acres, would be used as an expansion of the contemporary settlement of Thermi.

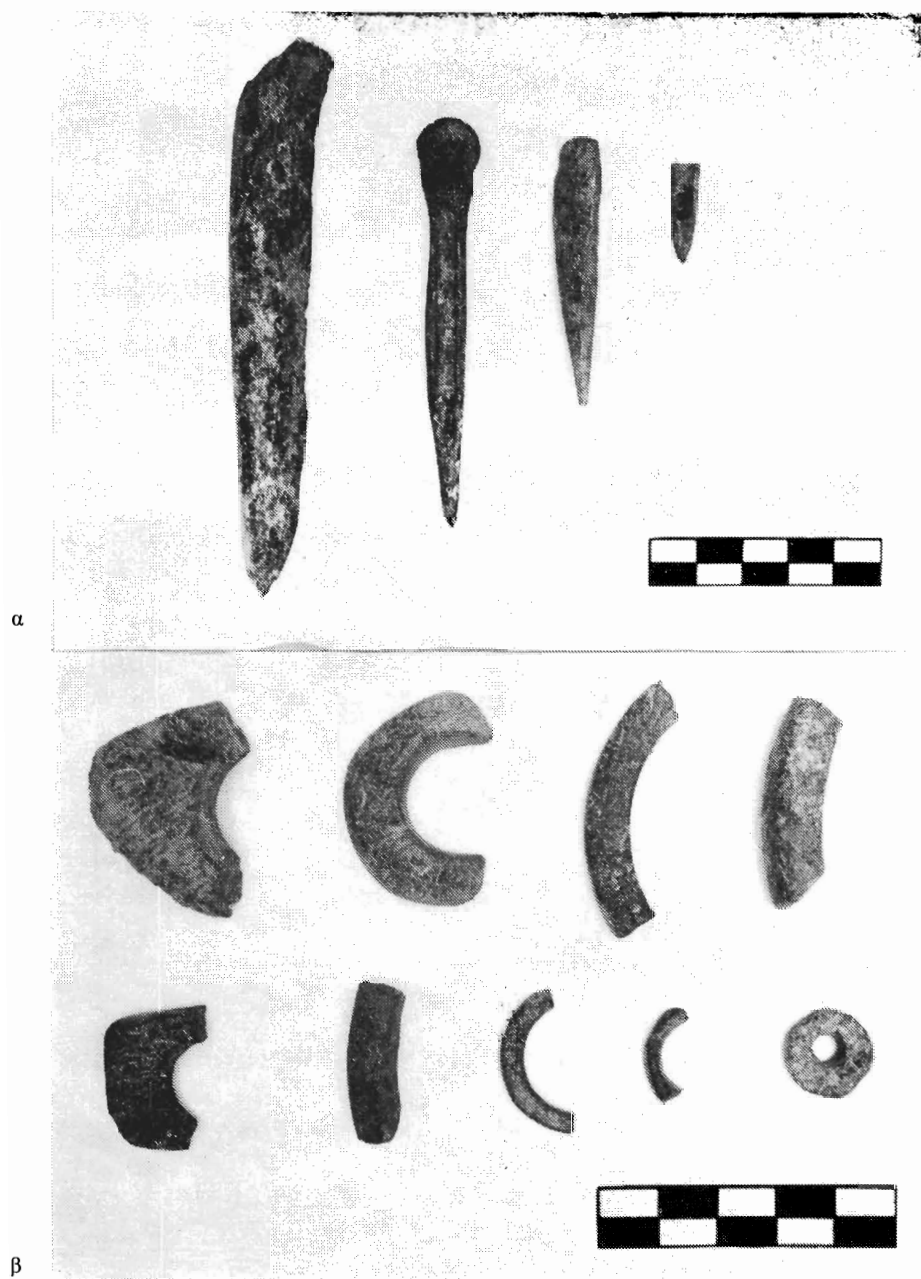
*Λεπίδες πυριτόλιθου με πλευρική δευτερογενή επεξεργασία.
Διακρίνεται επίσης μία αιχμή (επάνω αριστερά το δεύτερο κομμάτι)*

α. Ιδιαίτερα χοντρή λεπίδα πυριτόλιθου σπασμένη επάνω και κάτω, η οποία φαίνεται να έχει κατόπιν δεχτεί δευτερογενή επεξεργασία στο επάνω τμήμα. Λίπλα της λεπίδα με δευτερογενή επεξεργασία στο μακρινό τμήμα (distal end) και μία αιχμή από φολίδα

β. Πέλεκος και αξίνα από λειασμένη πέτρα

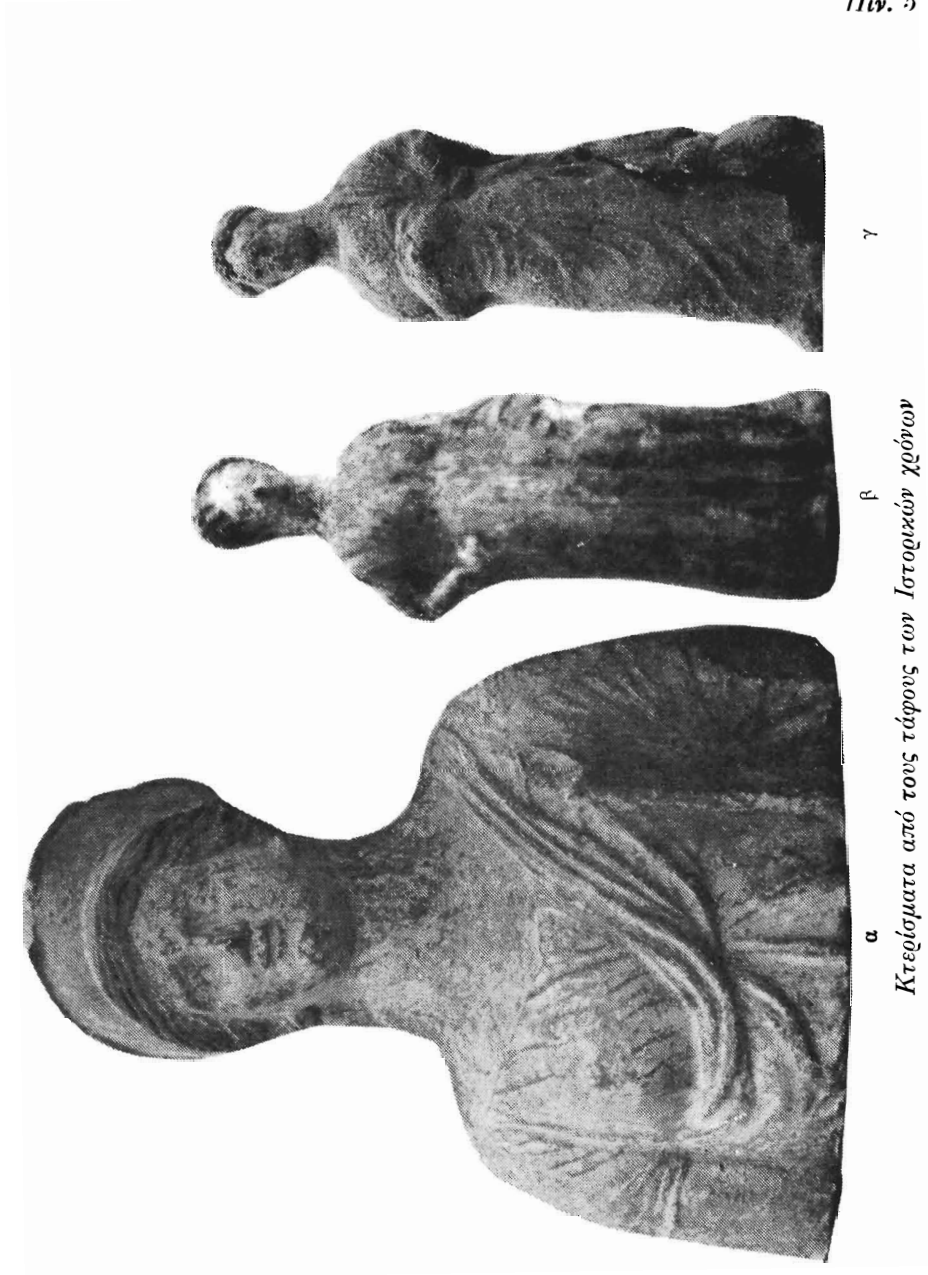
α

β

α. Οστέϊνοι σπείς. β. Λίθινα κοσμήματα

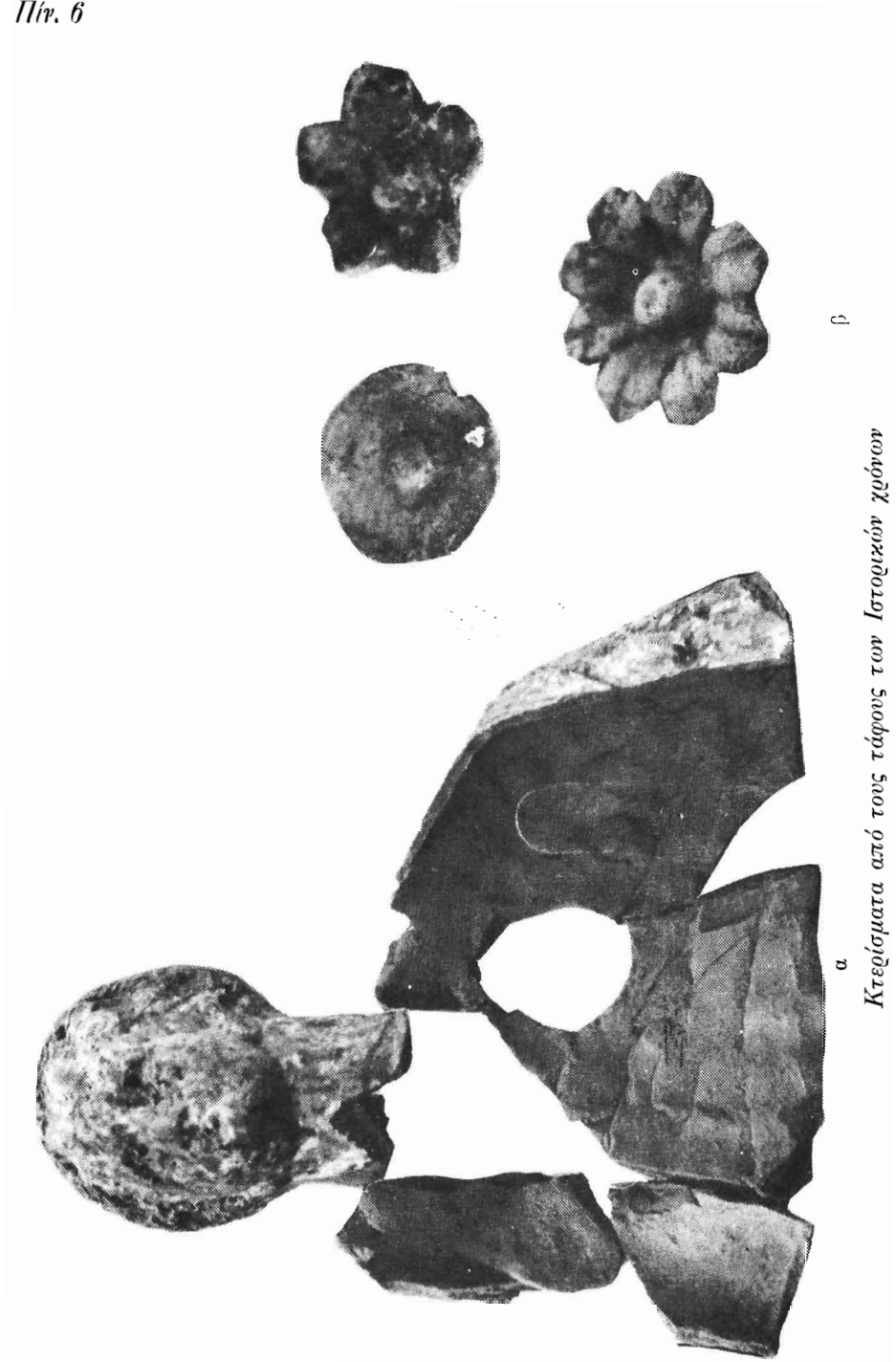

α
β
Κτερίσματα από τους τάφους των Ιστορικών χρόνων

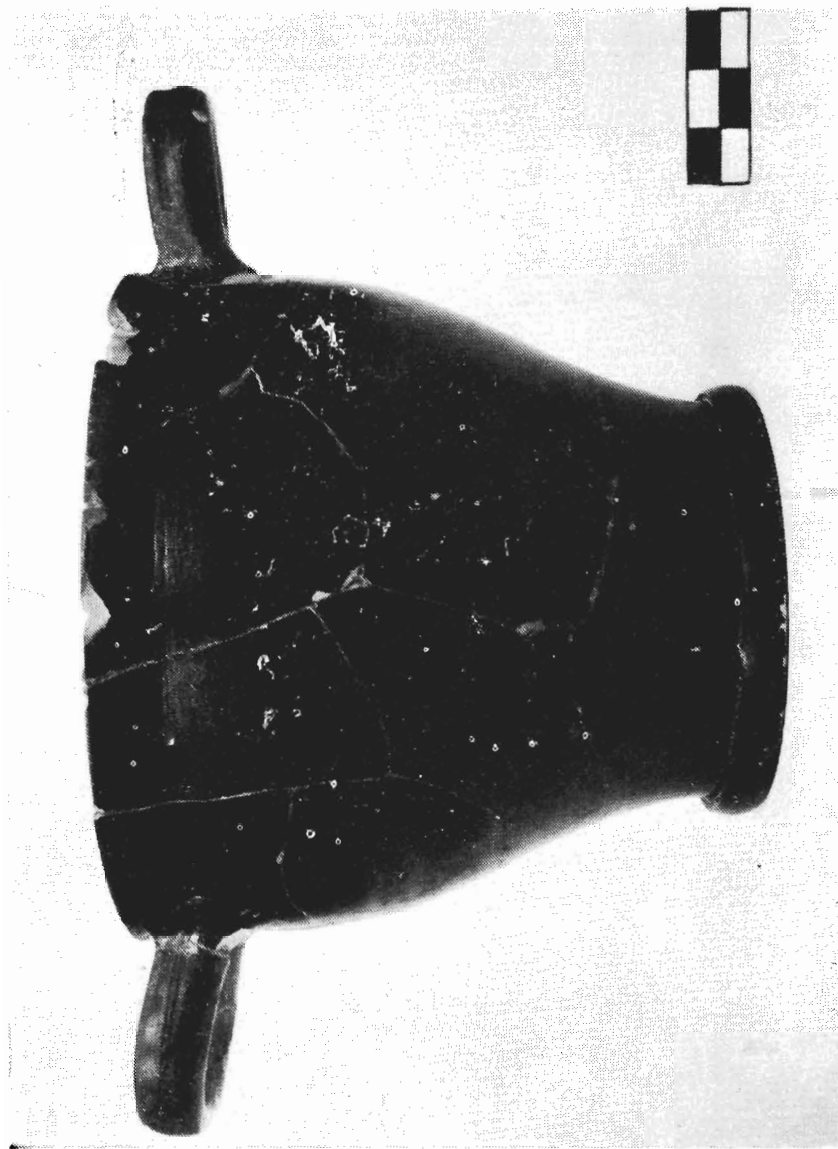

Πλν. 5

Κτερίσματα από τους τάφους των Ιστορικών χρόνων

Κτερίσματα από τους τάφους των Ισθμιακών αγώνων

Κτερίσματα από τους τάφους των Ιστορικών χρόνων